

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра суспільного врядування

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему: **«ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ ЯК ПОЛІТИКО-
ПРАВОВА МОДЕЛЬ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОГО
КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ»**

Виконав: студент 2-ого року навчання,
спеціальності 281 Публічне управління
та адміністрування

Сидорчук Кирило Геннадійович

Керівник Коліушко І.Б.,
старший викладач

Рецензент _____

Магістерська робота захищена
З оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2020 р.

Київ 2020

План

Вступ.....	3
1. Історико-правові передумови становлення концепції правосуддя перехідного періоду та її складових елементів.....	9
1.1. Правосуддя перехідного періоду: історія концепції та пошук оптимального трактування.....	9
1.2. Аналіз елементів правосуддя перехідного періоду: кримінальне судочинство, репарації, гарантії неповторення.....	20
1.3. Право на правду та соціальне примирення: етико-правові дилеми правосуддя перехідного періоду.....	29
Висновки до Розділу №1.....	36
2. Суспільно-політичне тло збройного конфлікту на сході України в контексті військової агресії Російської Федерації проти України..	39
2.1. Системний аналіз та правова кваліфікація збройного конфлікту на сході України.....	39
2.2. Наслідки збройного конфлікту як соціальне та правове підґрунтя застосування правосуддя перехідного періоду в Україні.....	55
Висновки до Розділу №2.....	60
3. Особливості моделі перехідного періоду від збройного конфлікту до постконфліктного періоду в Україні.....	63
3.1. Концептуальні засади і рекомендації щодо впровадження елементів перехідного правосуддя у національне законодавство України.....	63
3.2. Інституційні реформи сектору безпеки в Україні як гарантії неповторення збройного конфлікту у майбутньому.....	66
3.3. Реформа правничої освіти як складовий елемент інституційних реформ в Україні.....	71
Висновки до Розділу №3.....	74
Висновки.....	75
Список використаних джерел.....	79

Вступ

Актуальність теми. У серпні 1991 року після відновлення незалежності України розпочався довгий шлях становлення нової європейської держави. Основним завданням цього процесу був злам пострадянських державних інституцій та розбудова нових, демократичних інститутів, які б забезпечували верховенство права і всебічний захист прав людини. Процеси демократизації в Україні як і, зрештою, в інших пострадянських та постсоціалістичних державах передбачали інсталяцію динамічної європейської соціально-розвинутої економіки з потужним промисловим комплексом та, водночас, ефективним державним сектором. Не менш важливим і відповідальним завданням було подолання наслідків тоталітарного минулого – публічне визнання злочинів комуністичного режиму СРСР, а також, утвердження україноцентричної історико-політичної «оптики» що мало б стати свого роду «іммунітетом» українського народу проти будь-яких форм тоталітаризму, політичних репресій, насильства та невинуватого державного примусу.

Драматизм подій новітньої історії України полягав у тому, що протягом усього періоду незалежності наша держава належала «часткових демократій» (за класифікацією міжнародної організації «Freedom House»), себто держав, що перебувають на етапі переходу від авторитарних практик врядування до демократії. А іноземні експерти оцінювали успіх демократизації України з різним рівнем оптимізму. Одні дослідники (до прикладу – Френсіс Фукуяма), аналізуючи тенденції політичних процесів у світі зазначити неминучість і незворотність процесів трансформації у вигляді єдиного лінійного вектору – від краху авторитарного режиму до поступового розбудовування консолідованої демократії ліберального типу. Інша частина дослідників (серед яких і Семюел Гантінгтон) були стриманіші у своїх прогнозах, мотивуючи це тим, що для визрівання демократії необхідна низка об'єктивних передумов (відносно високий рівень економічного розвитку, відсутність у суспільстві надмірної

майнової нерівності, домінування протестантської етики), яких у випадку з країнами СНД, враховуючи Україну, майже немає.

Варто сказати, що демократизація в Україні відбулась лише точково. Системна політика подолання тоталітарного минулого, ані у сфері публічного управління, ані в гуманітарній сфері, фактично, не здійснювалась і, здебільшого, не перебувало на порядку денному. А отже, на превеликий жаль, станом на початок 2014 року у частині регіонів України виникли найбільш сприятливі умови для розгортання терористичного диверсійного руху проти Української держави і, як наслідок, збройної агресії Російської Федерації.

Події Революції Гідності 2013-2014 років і збройний конфлікт на сході України, який став можливим завдяки агресії регулярних військ Російської Федерації довели не лише усю вразливість чинної політичної системи і засвідчили стан суспільства, яке не здійснило усієї необхідної роботи з подолання наслідків тоталітарного минулого.

На час написання цієї роботи, збройний конфлікт на сході України триває вже більше шести років. Влада України кваліфікує дії Росії як акт прямої агресії та закликає міжнародну спільноту визнати його. На противагу цьому офіційна влада Російської Федерації заперечує свою безпосередню участь у конфлікті та намагається переконати міжнародну спільноту у тому, що в Україні триває так звана «громадянська війна». За визначенням колишнього директора Національного інституту стратегічних досліджень В.П. Горбуліна, цей конфлікт за своїм змістом є гібридною війною, що за своїми характеристиками можна кваліфікувати як *«асиметричний конфлікт, який поєднує одночасне застосування конвенційних мілітарних сил з використанням іррегулярних утворень, веденням дій у кіберпросторі, здійсненням інформаційних операцій, а також застосуванням економічного і дипломатичного тиску на супротивника»*¹.

¹ «Гібридна війна: все тільки починається...» В.П. Горбулін. – Дзеркало тижня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>

Втім, Україна на сьогодні демонструє відсутність цілісної стратегії щодо реінтеграції і забезпечення сталого миру на тимчасово окупованих територіях Донбасу. У світлі виборів Президента України та виборів до Верховної Ради України 2019 року, а також цілої низки кроків представників нової влади врегулювати питання збройного конфлікту в межах «мирного процесу», ця тема набула додаткового спекулятивного і популістського забарвлення, оскільки була спрямована, здебільшого, на утримання прихильності певного сегменту українського суспільства без стратегічного планування, а отже, і урахування далекосяжних наслідків такої публічної політики.

Не можна ігнорувати і той факт, що час окупації негативно впливає на свідомість, позиції та поведінку людей, що перебувають в інформаційній окупації, яка поширюється у тому числі і на сферу освіти. Це потребує негайного вироблення нових підходів у політиці реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей як з урахуванням зовнішніх обставин, тенденцій на окупованих територіях та політико-правових процесів всередині держави.

Саме тому, в публічному дискурсі все частіше стали виринати дискусії щодо застосовності концепції правосуддя перехідного періоду і окремих її елементів до збройного конфлікту на сході України. Оскільки вона покликана віднайти правові та політичні механізми повернення держави до сталого миру, а суспільство – до стану рівноваги, не намагаючись пожертвувати національними інтересами держави. Це стало актуальним для нашої держави одразу у двох аспектах – необхідності системного завершення політики деколонізації – подолання наслідків радянської спадщини і, водночас, наслідків збройного конфлікту на сході України, що став наслідком збройної агресії Російської Федерації та порушення територіальної цілісності та недоторканості України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини правосуддя перехідного періоду (транзитивне правосуддя) і у сфері подолання наслідків подолання збройного конфлікту на сході України.

Предметом дослідження є вплив механізмів та інструментів правосуддя перехідного періоду (транзитивного правосуддя) на подолання наслідків збройного конфлікту.

Мета дипломної роботи: визначити зміст, мету та елементи концепції правосуддя перехідного періоду, а також політико-правові важелі та обсяг її можливого застосування у контексті подолання наслідків збройного конфлікту в на сході України.

Завдання:

- З'ясувати історико-правове підґрунтя для появи концепції правосуддя перехідного періоду;
- Описати зміст елементів правосуддя перехідного періоду;
- Визначити ключові дилеми правозастосування елементів правосуддя перехідного періоду;
- З'ясувати соціальні та правові передумови для застосування концепції правосуддя перехідного періоду в Україні;
- Сформулювати завдання, які має вирішити правосуддя перехідного періоду в Україні
- Запропонувати варіант національної моделі транзитивного правосуддя в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-наукові методи, застосування яких обумовлюється комплексним підходом, що дозволив дослідити актуалізовану проблему у діалектичній єдності її суспільно-політичної значущості та правового закріплення у різних державах. Під час розв'язання поставлених завдань було застосовано низку спеціальних методів наукового пізнання. Гносеологічний метод дозволив визначити поняття, природу та генезис правосуддя перехідного періоду. Індуктивний та дедуктивний методи дали можливість сформулювати елементи транзитивного правосуддя та його етико-

правові дилеми. Формально-юридичний та аналітичний методи було покладено в основу аналізу правової характеристики та регулювання збройного конфлікту на сході України. Результатом застосування теоретико-прогностичного методу стало формулювання пропозицій та рекомендацій органам державної влади України щодо запровадження елементів транзитивного правосуддя в українське законодавство.

Загальна характеристика джерел. Значна частина використаної під час дослідження літератури є науковим доробком іноземних вчених, що вивчали практичну застосовність концепції перехідного правосуддя на прикладі держав Південної Америки, Південної Африки та Балканського регіону. Зокрема, важливий теоретико-правовий внесок зробили Нейл Крітц, Юн Ельстер, Адам Чарнота, Сюзанна Баклі-Цістель, Руті Тейтел та Луї Жуане. Серед вітчизняних фахівців з політичних наук, правознавців та юристів-практиків найбільший внесок у розвиток концепції транзитивного правосуддя зробили такі вчені як Жанна Балабанюк, Алла Блага, Микола Гнатовський, Євген Захаров, Олександр Євсєєв, Антон Кориневич, Софія Куліцька, Роман Лихачов, Олег Мартиненко, Ярослав Мельник, Олена Овчаренко, Павло Пархоменко, Світлана Рибалко, Наталя Сатохіна, Ольга Семенюк, Олена Уварова. Вичерпну міжнародно-правову характеристику збройного конфлікту на сході України міститься у роботах Володимира Василенка, Віктора Мусіяки та Володимира Горбуліна. Також у своїй роботі я спирався на значну кількість міжнародних документів з прав людини, нормативно-правових актів, що становлять українське законодавство, а також певну частину публікацій у засобах масової інформації на підтвердження певних цитат і позицій.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані у процесі дослідження результати можуть бути використані для розробки національних стратегій, програм та законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що стосуються перехідного правосуддя, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та подальшого

наукових досліджень концепції перехідного правосуддя з огляду на динаміку суспільно-політичних конфліктогенних процесів у всьому світі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких має декілька підпунктів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 85 сторінок. Список використаних джерел – 63 найменування.

1. Історико-правові передумови становлення концепції правосуддя перехідного періоду та її складових елементів

1.1. Правосуддя перехідного періоду: історія концепції та пошук оптимального трактування

У науковому співтоваристві загальноприйнятою є думка, що концепція перехідного правосуддя виникла у середині 1990-х років, а отже, її варто вважати порівняно новим напрямом досліджень. Проте події, які слугували своєрідним підґрунтям для її формування відбулись дещо раніше, зокрема, на американському континенті (Аргентина, Чилі, Уругвай, Гватемала, Ель-Сальвадор) та у Південно-Африканській Республіці. Як стверджує українська дослідниця Олена Уварова *«у період з 1974 р. більше ніж 100 країн мали досвід переходу від недемократичного режиму до демократії або від збройного конфлікту до миру»*².

Протягом 1980-х років у частині південноамериканських держав після падіння режимів військової диктатури влада перейшла до цивільних урядів. У деяких випадках процеси демократизації супроводжувались діяльністю так званих «комісій правди» (спеціальні урядові та неурядові органи для розслідування резонансних правопорушень) та судовими переслідуваннями за окремими категоріями справ. Втім, уряди- правонаступники одразу зіткнулись з низкою етико-правових проблем: що робити з відповідальними за порушення прав людини при попередньому режимі, особливо, якщо вони зберігають політичний вплив і контролюють військову промисловість, яка підтримувала їхнє диктаторське правління? Якими будуть умови карального правосуддя для цих осіб? Що стане запорукою національного примирення і необхідною умовою

² Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 12 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

для «загоєння ран» завданих суспільству? Як варто трансформувати державні інституції, аби такі соціальні і антропологічні катастрофи не змогли б повторитись будь-коли у майбутньому?

Втім, такі дебати не обмежувалися країнами «Південного конуса» і згодом виникли у Південній Африці, де панівним було твердження, що першочерговий акцент на забезпеченні правосуддя щодо злочинів періоду апартеїду (1948 – 1991) може поставити під загрозу мир. Під час перемовин щодо запровадження тимчасової конституції у 1993 році найбільшим «каменем спотикання» було надання амністії, на чому наполягали уряд і військові. Врешті-решт сторони погодились на постанбулу до конституції, у якій зазначалось, що *«амністія надаватиметься щодо дій, бездіяльності або порушень, пов'язаних з політичними цілями і скоєних під час конфліктів у минулому»*³.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття досвід держав Європи, які пройшли через крах соціалістичної системи, лише загострив необхідність становлення транзитивного правосуддя, сформувавши теоретико-правові підвалини для транзиту держав з післявоєнним комуністичним режимом до ліберальної демократії (Угорщина, Польща, Чехословаччина, Румунія, Німецька Демократична Республіка до і після об'єднання з ФРН). В той же час, серія збройних конфліктів міжнаціонального характеру на території Балканського півострова протягом 1991 – 2001 років ще більше поглибила це питання сформувавши потребу у розв'язанні конфлікту, що виник в результаті неперервного дроблення єдиної федеративної держави – Югославія внаслідок поглиблення мовного, етнічного та релігійного штибу.

Натомість норвезький вчений Юн Ельстер вважає, що певні ознаки правосуддя перехідного періоду були відображені у двох епізодах з античної епохи⁴. Зокрема, поновлення демократичних режимів у Афінах у 411 році до н.е.,

³ Constitution of the Republic of South Africa, Act 200 of 1993 [Електронний ресурс] / 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993>.

⁴ Elster J. Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective / Jon Elster. – Cambridge University Press, 2004. – р.5 – [Режим доступу]: <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam051/2004043581.pdf>.

а згодом і у 403 році до н.е., дослідник вважає одними з перших прикладів звернення до інструментів перехідного правосуддя у світовій історії. Кожен з цих епізодів містив відплатні заходи проти представників олігархії. У першому випадку були ухвалені репресивні закони, що мали на меті утримати олігархічну партію від майбутніх спроб захопити чи узурпувати владу. У другому – вжито заходів з реституції майна, що належало олігархам і досягнуто суспільного примирення за допомогою часткової амністії поплічників попереднього режиму. Також у своїй праці серед прикладів застосування перехідного правосуддя вчений наводить Реставрацію Стюартів у 1660 році та події, пов'язані з двома реставраціями французької монархії у 1814 і 1815 роках.

На нашу думку, незважаючи на оригінальність висловленої позиції, зазначені події світової історії лише частково відтворювали інструменти транзитивного правосуддя, але були далекими від ідеї, теорії і глобального проекту прав і свобод людини. Ціннісна база, необхідна для захисту таких основоположних прав, як право на фізичну недоторканність, право на життя, право не піддаватися жорстокому поводженню вперше була відображена у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року і раніше не була основою правового дискурсу у вищеописаних подіях.

Ще один аргумент на підтвердження новизни концепції висловлений у роботі професора права Університету Нового Південного Уельсу Адама Чарноти. Він стверджує, що поняття перехідного правосуддя передбачає наявність і самого перехідного періоду, який варто розглядати як своєрідний шлях, де пунктом відправлення є збройний конфлікт, громадянська війна, іноземна окупація, авторитарний чи тоталітарний режим, геноцид чи безвладдя, а пунктом прибуття стан розвиненої ліберальної демократії.

Проблематика правосуддя перехідного періоду містить юридичні практики та проблеми, з якими зустрічаються держави і суспільства, що трансформуються. Кожна з форм демократизації у різних «гарячих точках» світу зустрічається з різним обсягом і змістом викликів, але вчений визначив, що

проблематика транзитивного правосуддя є універсальною і може бути розподілена на шість головних елементів:

- 1) взаємини між новим і старим режимами;
- 2) каральне правосуддя за злочини, вчинені за попереднього режиму;
- 3) реабілітація і виплата компенсацій жертвам комуністичних режимів;
- 4) реституція власності;
- 5) люстрація;
- 6) зміна ідеологічного характеру державного апарату⁵.

Однак, правове підґрунтя цієї концепції з'явилося не раніше 1988 року, коли було ухвалено рішення Міжамериканського суду з прав людини у справі Веласкеса Родрігеса проти Гондурасу (*Velasquez Rodriguez v. Honduras*)⁶. Суд встановив, що усі держави мають п'ять фундаментальних обов'язків, коли мова йде про права людини:

1. Вживати виважених заходів для запобігання порушень прав людини;
2. Проводити розслідування порушень, що вже відбулись;
3. Ідентифікувати як жертв, так і тих, хто відповідальний за скоєне;
4. Забезпечити відповідне покарання винних;
5. Здійснити відшкодування жертвам правопорушень.

Унікальність рішення полягає ще й у тому, що суд вперше наголосив на обов'язку держави використовувати усі наявні засоби для того, аби інформувати родичів про долю жертв конфлікту чи авторитарного режиму, а якщо останні загинули, то й про місцезнаходження рештків навіть за умови неможливості юридично покарати винних у цьому осіб.

⁵ Чарнота А. Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права / А. Чарнота // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 185.

⁶ Inter-Am.Ct.H.R. Velasquez Rodriguez Case, Judgment of July 29, 1988 [Електронний ресурс] / Inter-Am.Ct.H.R. // University of Minnesota, Human Rights Library. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: http://hrlibrary.umn.edu/iachr/b_11_12d.htm.

Вважається, що термін «перехідне правосуддя» запропонував Нейл Крітц у 1995 р. у своєму тритомному дослідженні **«Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes»** («Перехідне правосуддя: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами»). Його робота була присвячена огляду механізмів та інструментів, які застосовують деякі держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого. У ній він наводив слова чинного на той час президента Південно-Африканської Республіки Нельсона Мандели, який зазначав, що *«держави, що відновлюються від травм і ран минулого, були змушені розробити механізми не лише для відновлення порушених прав людини, а й для забезпечення відновлення гідності жертв, осіб, що залишилися в живих, а також їхніх родичів. У зв'язку з цим невинним пошуком належної рівноваги постали глибинні питання політики і права. Вони виникли з питання про те, як держава, що знаходиться на етапі переходу має реагувати на твердження про грубі порушення прав людини представниками попередніх або чинних органів влади»*⁷.

За визначенням німецької дослідниці Сюзанни Баклі-Цістель, правосуддя перехідного періоду – це *«інструменти та зусилля, спрямовані на опрацювання минулого насильницького конфлікту чи режиму з метою створення умов для переходу до сталого мирного, найчастіше демократичного суспільного ладу»*⁸. У цьому ж науковому «фарватері» було сформульоване і визначення, яке дала професор Школи права Нью-Йоркського університету Руті Тейтел у своїй статті 2002 року *«ідея правосуддя, пов'язаного з періодами політичних змін, відмінною рисою якого є правове реагування на правопорушення попередніх репресивних режимів»*⁹.

⁷ Neil Kritz, ed., Nelson Mandela, Foreword: Transitional Justice-How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, vol1 (Washington DC., United States Institute of Peace Press, 1995.1995).

⁸ Buckley-Zistel, Susanne: Handreichung. Transitional Justice, c. 2; Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen (SFB-Governance Working Paper Series, Nr. 15).

⁹ Ruti G. Teitel. Transitional Justice in a New Era [Електронний ресурс] / Ruti G. Teitel // Oxford: Oxford University Press. – 2002. – Режим доступу до ресурсу:

<https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1887&context=ilj>.

В одній зі своїх наступних робіт – «Генеалогія перехідного правосуддя» 2003 року, Руті Тейтел простежує певні витoki становлення транзитивного правосуддя до Першої світової війни, але разом з цим вважає символом першої фази генеалогії правосуддя перехідного періоду Нюрнберзький процес, який став *«уособленням тріумфу перехідного правосуддя в межах системи міжнародного права»*¹⁰. Ця фаза, зрештою, через унікальні післявоєнні політичні умови була нетривалою і завершилась з припиненням міждержавного співробітництва, судових процесів над військовими злочинцями та санкцій невдовзі після війни. З початку 1950-х років становлення біполярного світу та події Холодної війни призвели до стагнації у питанні перехідного правосуддя. Але спадщина повоєнних судових процесів не минула безслідно і стала основою сучасних стандартів у галузі прав людини.

На думку Тейтел, друга фаза становлення транзитивного правосуддя характеризувалась політичною розробленістю внаслідок завершення Холодної війни та розпаду СРСР, а також хвилею демократизації та модернізації у багатьох поставторитарних держав світу. Питання, що були порушені під час цієї фази стосувались вже не стільки притягнення винних до відповідальності, скільки сприяли усвідомленню глобальної дилеми: як «вилікувати» постконфліктне суспільство, базуючись на цінностях верховенства прав з метою досягнення сталого миру і примирення.

У 2004 році свою прихильність до концепції перехідного правосуддя в основоположній доповіді офіційно зазначив Генеральний секретар ООН Кофі Аннан¹¹. Він визначив його як *«весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжку спадщину великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення»*. До них можуть належати як судові, так і позасудові механізми з

¹⁰ Teitel R. Transitional Justice Genealogy // Harvard Human Rights Journal. 2003. Vol. 16. P. 69. The Irreconcilable Goals of Transitional Justice/ Bronwyn Anne Leebaw // Human Rights Quarterly Vol. 30, No. 1 (Feb., 2008), pp. 95-118.

¹¹ Доповідь Генерального секретаря «Верховенство права і правосуддя перехідного періоду у конфліктних та постконфліктних суспільствах, документ ООН S/2004/616 (23 серпня 2004 року). <https://undocs.org/S/2004/616>

різним ступенем міжнародної участі (або узагалі без неї), а також окремі дії, спрямовані на відшкодування завданих збитків, встановлення істини, проведення інституційних реформ, перевірку на благонадійність, очищення апарату, звільнення неблагонадійних співробітників, а також поєднання усіх вищеописаних дій.

Експерти пропонують і інші визначення «правосуддя перехідного періоду», що покликані розширити зміст наведеної дефініції. Наприклад як *«набір практик і механізмів, які використовуються після періоду конфлікту, громадянської війни або репресій і які спрямовано безпосередньо на подолання наслідків порушень прав людини і гуманітарного права, що мали місце у минулому»*¹².

Такий підхід дозволяє розуміти «правосуддя перехідного періоду» як сукупність процесів, який може мати місце лише там, де збройний конфлікт уже завершився або відбулася зміна політико-правового режиму, який застосовував до своїх громадян авторитарні практики врядування. Зокрема, це зумовлено тим, що механізми та інструменти перехідного правосуддя мають не лише громадянські та політичні, але й соціальні, культурні й економічні права.

Разом з тим, слід усвідомлювати і умовність терміну «правосуддя перехідного періоду», оскільки момент завершення такого періоду не може бути чітко і достеменно визначений у часі. *«По-перше, такий перехід може тривати десятки років. По-друге, він охоплює різні сфери відносин, і тому може завершуватися для одних сфер і тривати для інших. У зв'язку з цим окремі дослідники віддають перевагу іншому терміну – **постконфліктне правосуддя**, щоб відійти від необхідності визначати, до чого саме здійснюється перехід і коли такий перехід можна вважати завершеним. Однак тоді виникає інша проблема: коли йдеться не про збройний конфлікт, а про зміну режиму, усунення*

¹² Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice. 1st Edition / ed. by Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena. – Cambridge University Press, 2006. – P. 2.

*авторитарного правління, за якого чинилися масові репресії, такі зміни не можуть охоплюватися поняттям постконфліктного правосуддя*¹³.

На думку, Олега Мартиненка, в українських реаліях доцільно використовувати одразу два терміни. Це зумовлено тим, що *«у нашій ситуації злилися два конфлікти – один явний, а інший – неявний»*¹⁴. Процес трансформації України з пострадянської авторитарної держави триває вже неповних 29 років. Подолання наслідків тоталітарного минулого спричиняє неявний трансформаційний конфлікт до якого цілком слушно застосовувати поняття перехідного правосуддя. Однак з 2014 року триває ще і явний збройний конфлікт на сході України, викликаний російською агресією проти територіальної цілісності і суверенітету України. У цьому контексті можна вживати і термін *«постконфліктне правосуддя»*. Причому, на думку дослідника обидва переходи мають відбуватися одночасно.

Попри те, що існує строкатий спектр підходів до розуміння правосуддя перехідного періоду дослідники досягли певного компромісу у трактуванні мети та змісту цього процесу.

Важливі концептуальні орієнтири щодо транзитивного правосуддя вперше розробив французький дипломат Луї Жуане (1934 – 2019). Його «Принципи проти безкарності» були сформульовані з огляду на досвід воєн в Руанді та державах наступниках Югославії. Принципи Жуане є основою для подальших ініціатив ООН щодо зміцнення прав жертв і були підтверджені у 2005 році у іншому звіті ООН авторства американської професорки права Діани

¹³ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 12 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

¹⁴ Мартиненко О. «Родзинка перехідного правосуддя полягає у тому, що всі його елементи мають працювати одночасно» // Юридична газета online № 20-21 (570-571). – Режим доступу до ресурсу: <https://yur-gazeta.com/interview/-rodzinka-perehidnogo-pravosuddya-polyagae-u-tomu-shcho-vsi-yogo-elementi-mayut-pracyuvati-odnochasn.html>.

Орентліхер¹⁵. Саме тому у науковій літературі часто можна зустріти назву «Принципи Жуане-Орентліхер»¹⁶. Його основу складають чотири елементи.

По-перше, вкрай важливою є ефективна діяльність кримінальної юстиції у процесі *притягнення винних у масових порушеннях до відповідальності* і, як наслідок, покарання за вчинені злочини. При цьому держава має керуватися загальними стандартами належного правосуддя, які розроблені міжнародним співтовариством і втілені в різноманітних нормах міжнародного права. По-друге – *компенсація жертвам завданої їм шкоди*. Фактично, така сатисфакція може включати в себе реституції, репарації, компенсації за моральні й матеріальні збитки, психологічну реабілітацію, увічнення пам'яті полеглих у збройному конфлікті та вибачення винних перед потерпілими. Третьою невід'ємною частиною концепції є *встановлення правди*, а отже, забезпечення права потерпілих та їх родин знати правду про обставини скоєння порушень та долю осіб, що загинули чи зникли безвісти під час таких порушень.

І, наостанок, має відбутись *інституційний процес реформ*, який має гарантувати, що такі порушення більше не повторяться. Поставторитарні й постконфліктні суспільства мають надзвичайно складні умови для проведення таких трансформацій.

На думку автора цієї роботи цьому елементу транзитивного правосуддя приділяється невинновдано мало уваги. Це може бути зумовлено тим, що решта елементів орієнтована на відносно короткий строк політичного переходу і у певний момент мають бути офіційно завершені. Реформування сфер політики є безперервним процесом реагування держави і суспільства на системні виклики і виходить далеко за межі транзитного періоду.

¹⁵ Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher [Електронний ресурс] // E/CN.4/2005/102/Add.1. – 8. – Режим доступу до ресурсу: <https://undocs.org/E/CN.4/2005/102/Add.1>.

¹⁶ Спільна міжвідомча стратегія на підтримку «Роботи з минулим та примирення (перехідного правосуддя)» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2020/01/MYD-Hermanyy-Spil-na-mizhvidomcha-stratehiia-2019.pdf>.

Саме з цієї причини, невід'ємними складниками реформ у таких умовах є реформи судових та правоохоронних органів, які органічно проводити поряд з реформою освітньої системи, аби не лише гарантувати безпеку і становлення стабільного правопорядку у короткостроковій перспективі, але й сприяти утвердженню верховенства права у свідомості майбутніх поколінь шляхом системного викладання у навчальних закладах таких предметів як «Права людини» та «Громадянська освіта». Зрештою, для того, аби забезпечити довіру населення до реформ і релегітимізувати державну владу, громадськість має бути поінформована про зміст цих реформ не лише через традиційні засоби масової інформації та веб-сайти органів державної влади, але й соціальні мережі¹⁷.

Таким чином, узагальнивши розуміння і погляди на правосуддя перехідного періоду, можна виробити узагальнену і збалансовану дефініцію, яка дозволить якнайповніше зрозуміти не лише зміст, але й цілі цієї концепції. Це – *комплекс судових та позасудових заходів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати спадок систематичних та масових порушень прав людини у минулому з метою забезпечення справедливості, підзвітності, примирення та досягнення гарантій неповторення шляхом втілення інституційних реформ.*

Втім, на нашу думку, у 20-х роках ХХІ століття дискусії щодо оптимального трактування та подальшого розвитку концепції транзитивного правосуддя лише посиляться з огляду на нові геополітичні тенденції, що підважують цінність як демократичного устрою, так і сталого миру.

Зокрема, інституційні реформи як гарантії неповторення масових та систематичних порушень прав людини стоять під загрозою вкрай небезпечної тенденції – зростання популярності популістських партій та політик у всьому світі¹⁸. За різними оцінками, від 1 до 2,5 мільярдів людей наразі проживають у

¹⁷ Rule-of-law tools for post-conflict states. Vetting: an operational framework / UNITED NATIONS. – New York and Geneva, 2006

¹⁸ Velasco, A. (2018). Policymaking in the time of Populism. School of Public Policy. Available at: <http://www.lse.ac.uk/school-of-publicpolicy/assets/Documents/Professor-Andr%C3%A9s-Velasco-SPP-Launch-Speech-.pdf>. Last accessed 28.08.2019.

держав, де при владі перебувають популісти¹⁹. Причому ця тенденція стосується як розвинених демократій Західної Європи та Північної Америки, так і країн, що розвиваються.

Факторів виникнення популізму може бути чимало від економічної незахищеності (високий рівень безробіття, зростання нерівності у доходах) до правового нігілізму та низької довіри до державних інституцій. Не останню роль відіграє і культурний чинник – негативне ставлення до явища імміграції, що викликає несприйняття, а подекуди й опір прихильників традиційних цінностей. *«Люди, що відчували руйнування звичного для них устрою життя, почали підтримувати популістські партії та політиків, які обіцяли повернути традиційні цінності. Рональд Інглехарт та Піппа Норріс у своїй роботі 2016 року показують, що такі культурні чинники, як антиіммігрантські настрої, недовіра до державного та світового управління, підтримка авторитарних цінностей та ідеологій – найбільше впливають на підтримку популізму»*^{20 21}.

Дослідження «**Deutsche Bank**» наочно демонструє, що на сьогодні «рівень популізму є найвищим з кінця 1930-х років – часу, коли популістські настрої у багатьох європейських країнах призвели до становлення диктатур та початку Другої Світової війни»²². З такою кореляцією погоджуються і вітчизняні дослідники, зокрема, у статті доктора політичних наук Ірини Кіянки «**Популізм як виклик публічному управлінню: історичний аспект**»²³ зазначається, що «популісти тяжіють до протиставлення мажоритарної та процедурної

¹⁹ Lewis, P., Barr, C., Clarke, S., Voce, A., Levett, C., & Gutiérrez, P. (2019). Revealed: the rise and rise of populist rhetoric. The Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2019/mar/06/revealed-the-rise-and-rise-of-populist-rhetoric>. Last accessed 28.08.2019.

²⁰ Михайлишина Д. Як зробити українців менш вразливими до популізму? [Електронний ресурс] / Д. Михайлишина, П. Ілляшенко, Д. Яблоновський // Центр економічної стратегії. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://ces.org.ua/populism-paper/>.

²¹ Inglehart, R. F., & Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. HKS Faculty Research Working Paper Series. Available at: https://formiche.net/wp-content/blogs.dir/10051/files/2017/01/RWP16-026_Norris.pdf. Last accessed 28.08.2019.

²² Durden, T. (2018). Geopolitical Risk Is Back To Cold War Highs. Available at: <https://www.zerohedge.com/news/2018-04-15/geopolitical-risk-back-cold-war-highs>. Last accessed 28.08.2019

²³ Кіянка І. Б. ПОПУЛІЗМ ЯК ВИКЛИК ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННЮ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ [Електронний ресурс] / Ірина Богданівна Кіянка // Науковий вісник «Демократичне врядування», вип. 21. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk21/fail/Kijanka.pdf.

складових демократії, апелюють до цінностей прямого народовладдя, і схильні заперечувати, відкидати інтереси та права меншин».

Таким чином, можна зробити висновок, що подальша еволюція концепції перехідного правосуддя значною мірою буде залежати від спроможності ключових науковців, політиків та інтелектуалів дати вичерпну відповідь на цей виклик – створити політико-правові механізми запобігання та протидії популістичним практикам врядування, що відкривають шлях до становлення авторитарних режимів, а отже, уможливлюють повторення масових і систематичних порушень прав людини в осяжному майбутньому.

1.2. Аналіз елементів правосуддя перехідного періоду: кримінальне судочинство, репарації, гарантії неповторення

Одразу варто зауважити, що базовим елементом транзитивного правосуддя, як правило, слугує кримінальне переслідування осіб, винних у масових порушеннях прав людини під час збройного конфлікту чи попереднього недемократичного режиму. Цей процес перебуває у центрі суспільно-політичної уваги протягом усього транзитного періоду і може бути довірений як національним, так і міжнародним або змішаним судовим органам, що діють постійно або ж створені *ad hoc*. Так само як і підставою для притягнення до відповідальності цих осіб може слугувати як міжнародне, так і національне право²⁴.

Але правосуддя перехідного періоду необхідно класифікувати саме як політико-правову концепцію з наголосом саме на політичній складовій. Адже після початку транзитного періоду політичний баланс у державі часто є хитким і не дозволяє урядам-наступникам втілювати широкомасштабні ініціувати,

²⁴ Leebaw B. A. The Irreconcilable Goals of Transitional Justice // Human Rights Quarterly. 2008. Vol. 30 (1). P. 95–118.

пов'язані з кримінальним судочинством через високий ризик порушити власну стабільність і швидко втратити владу.

Втім, навіть незважаючи на цю обставину, у доповіді Генерального секретаря ООН «Верховенство права і перехідне правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах» стверджується, що *«немає сумнівів у тому, що національні системи правосуддя повинні бути найпершим засобом забезпечення відповідальності»*.

У цьому ж дискурсі вкрай цікавими є п. 27-31 Доповіді Спеціального доповідача ООН з питання сприяння встановленню істини, правосуддя, відшкодування збитків та гарантіям недопущення порушень **Пабло де Грейфа** від 27 серпня 2014 року.

«Держави зобов'язані розслідувати і переслідувати в судовому порядку порушення прав людини і гуманітарного права, які є злочинами відповідно до національного або міжнародного права, зокрема геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності чи інші грубі порушення прав людини, у тому числі позасудові вбивства та вбивства без належного судового розгляду, катування та інші форми жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, рабство, насильницькі зникнення, згвалтування, інші форми сексуального насильства та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права».

Доповідач зазначає, що з точки зору прав людини обов'язок здійснювати розслідування і притягнення винних до відповідальності у судовому порядку впливає з права на ефективний засіб правового захисту, яким володіють не лише потерпілі та їх найближчі родичі, але й за деяких обставин – увесь загальний суспільства.

Пабло де Грейф не тільки заперечує можливість держав звільняти підозрюваних від особистої відповідальності за допомогою інструменту амністії, але й наголошує на обов'язку держави усувати процесуальні перешкоди, такі як

посилання на виконання злочинного наказу начальника і *«надто короткі терміни позовної давності»*. Держави як суб'єкти міжнародних відносин зобов'язуються надавати взаємну допомогу у залученні до судової відповідальності підозрюваних осіб, а також приймати екстериторіальну силу законодавства з охопленням таких злочинів, де і ким би вони не вчинялись.

Окремої уваги на нашу думку заслуговують і тези доповідача щодо практики амністій у деяких державах за умов перехідного періоду. *«Незважаючи на національні та міжнародні зобов'язання, досвід показує, що на перехідному етапі держави вельми схильні вдаватися до амністій, що звільняють від правової відповідальності навіть винних у скоєнні найтяжчих порушень. Спеціальний доповідач висловлює серйозну стурбованість з цього приводу, оскільки вони ставлять деяких людей понад законом. Доведено, що у тих випадках, коли винних у скоєнні таких правопорушень амністують з шляхетною метою – негайно покласти край насильству і досягти миру, такі амністії не лише сприяють подальшому вкоріненню культури безкарності, але й не дозволяють уникнути повторних порушень і порочного кола насильства»*.

Проте, незалежно від фактору амністії, кримінальна юстиція швидко досягає меж застосування, оскільки лише незначна частка головних підозрюваних несе відповідальність. Власне й потреби у справедливості виходять далеко за межі покарання винних і також включають такі заходи як пошук зниклих безвісти, компенсація постраждалим особам та громадам або захист майна переселенців. Правосуддя також може відігравати тут важливу роль. Крім того, є потреби, які можуть бути наслідком десятиліття маргіналізації регіону, наприклад, будівництво інфраструктури, шкіл тощо²⁵.

У цьому контексті особливої уваги потребує питання **виплати репарацій**. Відповідно до норм міжнародного права саме на державу покладається обов'язок

²⁵ Спільна міжвідомча стратегія на підтримку «Роботи з минулим та примирення (перехідного правосуддя)» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://civilimplus.org/wp-content/uploads/2020/01/MYD-Hermanyy-Spil-na-mizhvidomcha-stratehiia-2019.pdf>.

надавати компенсації жертвам грубих порушень прав людини, що будуть повними та пропорційними до тяжкості їх втрат. Резолюція 60/147 Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 16 грудня 2005 року репарації існують у формі *реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції і гарантій неповторення*²⁶.

Враховуючи підхід ООН, **реституцією** є заходи, які відновлюють становище жертви, що передувало скоєнню грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. До елементів реституції належать: поновлення особи у правах, документів, що засвідчують особу, її сімейний стан та громадянство; повернення майна, колишнього місця проживання, а також відновлення на роботі.

Компенсацію слід надавати за будь-яку шкоду, що піддається економічній оцінці у визначеному порядку, пропорційно тяжкості правопорушення і відповідно до обставин кожного випадку, що є результатом грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, враховуючи:

- a) фізичну або психічну шкоду;
- b) упущені можливості, в тому числі у сфері працевлаштування, освіти і отримання соціальних пільг;
- c) матеріальні збитки і упущену вигоду, в тому числі втрату можливості заробітку;
- d) моральну шкоду;

²⁶ ООН; Принципи, Міжнародний документ від 25.07.2005 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53.

- е) витрати на правову або експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних і соціальних служб.

Під **реабілітацією** має включати в себе надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг.

Сатисфакція має передбачати, якщо це можливо, будь-яку або всі з наведених нижче характеристик:

- ефективні заходи, спрямовані на припинення тривалих порушень;
- перевірку фактів і повне і публічне оприлюднення правди за умови, що таке оприлюднення не заподіє додаткового збитку або не поставить під загрозу безпеку та інтереси жертв, їхніх родичів, свідків або осіб, які здійснювали втручання з метою надання допомоги жертвам або запобігання подальшим порушенням;
- пошук місцезнаходження зниклих осіб, встановлення особистості викрадених дітей, а також упізнання тіл убитих і надання допомоги в поверненні, впізнанні і перепохованні тіл відповідно до висловлених або передбачуваних побажань жертв або культурних традицій сімей і громад;
- офіційна заява або судові рішення про відновлення гідності, репутації і прав жертви і осіб, тісно пов'язаних із жертвою;
- публічне вибачення, в тому числі визнання фактів і відповідальності;
- судові та адміністративні санкції щодо осіб, які несуть відповідальність за порушення;
- поминання і віддання належної пам'яті жертв;
- включення точної інформації про вчинені порушення до навчальних програм за міжнародними нормами в галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права і в навчальні посібники всіх рівнів.

Зауважимо, що базовою у питанні репарацій є справа *«Айдер та інші проти Туреччини»* (Ayder and Others v. Turkey)²⁷, у якій Європейський суд з прав людини зазначив, що «відповідальність держави має абсолютний характер і об'єктивну природу, основу на теорії соціального ризику. Таким чином, держава може бути притягнута до відповідальності з метою компенсації шкоди тим, хто постраждав від дій невстановлених осіб або терористів, коли держава визнає свою нездатність підтримувати громадський порядок і безпеку або захищати життя людей і власність (пункт 70). При цьому, на думку Суду, відсутність об'єктивного і незалежного розслідування випадку заподіяння шкоди є самостійною підставою відповідальності держави за дії своїх органів та їхніх посадових осіб»²⁸.

Гарантії неповторення мають включати, якщо це може бути застосовано, частково або повністю, нижченаведені заходи, які будуть також сприяти запобіганню порушенням:

- ❖ забезпечення ефективного цивільного контролю за збройними силами і службами безпеки;
- ❖ забезпечення того, щоб всі цивільні і військові судові процедури відповідали міжнародним нормам, що стосуються належного судочинства, чесності і неупередженості;
- ❖ зміцнення незалежності судових органів;
- ❖ захист осіб, що займаються юридичними і медичними питаннями і надають медичний догляд, які працюють у засобах масової інформації та в інших пов'язаних із ними сферах, а також правозахисників;
- ❖ організацію в першочерговому порядку і на постійній основі діяльності з інформування про міжнародні норми у сфері прав людини і

²⁷ Ayder and Others v. Turkey [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.refworld.org/pdfid/414d84864.pdf>.

²⁸ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 114 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

міжнародного гуманітарного права всіх верств суспільства і підготовці з цих питань посадових осіб правоохоронних органів, а також військовослужбовців і співробітників органів безпеки;

- ❖ сприяння дотриманню кодексів поведінки та етичних норм, зокрема міжнародних норм, державними службовцями, в тому числі працівниками правоохоронних органів, виправних установ, засобів масової інформації, медичних установ, психологічних і соціальних служб, військовослужбовцями, а також працівниками підприємств економічного профілю;
- ❖ сприяння створенню механізмів контролю та попередження соціальних конфліктів і їх врегулювання;
- ❖ перегляд та реформування законів, що сприяють або допускають грубі порушення міжнародних норм у сфері прав людини і серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Гарантії неповторення у вигляді структурних заходів політичного характеру, таких як *інституційні реформи*, здебільшого, спрямовані на забезпечення громадського контролю за збройними силами, реформування сектору безпеки, зміцнення незалежності судових органів, створення додаткових можливостей для захисту правозахисників та викривачів корупції (whistleblowers), а також дотримання стандартів у сфері прав людини на публічній службі, включно зі співробітниками правоохоронних органів. Також реформи мають стосуватись і сфери освіти, в тому числі і шкільної та дошкільної, політики держави у царині культури та доступу до архівів. Дослідження та осмислення фундаментальних причин насильства через призму може стати потужним превентивним механізмом і гарантією недопущення нових порушень. Невирішені після закінчення конфлікту проблеми, такі як земельні чи майнові суперечки, систематична дискримінація, тотальна корумпованість, відсутність чи обмеженість доступу до публічних послуг можуть серйозно

перешкодити пошуку довгострокових рішень, створюючи загрозу миру і підриваючи зусилля щодо забезпечення правосуддя в перехідний період.

До прикладу, Аргентина внесла деякі зміни у внутрішнє законодавство і ратифікувала кілька міжнародних угод з прав людини. Було реорганізовано структуру військового командування. Витрати на збройні сили зменшились з 4,3% валового національного продукту в 1983 році до 2,3% у 1987 році. А у квітні 1988 року новий Закон про оборону визначив роль збройних сил, яка полягає у захисті проти зовнішньої агресії, фактично скасувавши цим колишню доктрину національної безпеки.

Але заходи правосуддя перехідного періоду мають допомагати повторно встановити і посилити верховенство права. Повторне його становлення має розумітись не лише у суворому сенсі реформування законодавства та інституцій, а й по суті – у практичному забезпеченні постулату про те, що ніхто не може бути понад законом, щоб інституції мали належний ресурс та рівень підзвітності, а громадяни – рівний та ефективний доступ до правосуддя. Цей аспект має особливу вагу, оскільки транзитивне правосуддя іноді здійснюється у державах, де принцип верховенства права ніколи не був панівним.

Нерідко однією з таких гарантій неповторення ставала *люстрація* – законодавче обмеження у вигляді заборони особам, що були причетні до масових і систематичних порушень прав людини впродовж певного часу обіймати певні посади, перебувати на службі (крім виборних посад) в органах законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронних органах та органах місцевого самоврядування.

У Німеччині метою люстрації була остаточна ліквідація наслідків політичної діяльності Штазі – Міністерства державної безпеки НДР, а у Польщі – КДБ. Джерелом проведення в обох випадках слугували архівні агентурні матеріали секретних спецслужб. *«Якщо виявлялося, що людина заплямувала себе співробітництвом з таємною поліцією, тобто була її агентом, її чекав другий*

етап – люстраційний суд. На цьому етапі людина могла скористатися послугами захисника. Третій етап ознаменовував винесення судом рішення та його подальшу публікацію, тобто винесення інформації у публічну площину з усіма логічними наслідками»²⁹.

Найбільш послідовне втілення декомунізації відбулось у Чехії (Чехословаччині до 1993 року). 4 жовтня 1991 року було ухвалено закон про люстрацію, що позбавив представників колишньої партійної номенклатури, органів державної безпеки та іншого кола прихильників комуністичного режиму посідати керівні посади. Всього через таку перевірку пройшли 140 тисяч осіб. Вже за місяць, 13 листопада 1991 року було ухвалено закон «Про час несвободи», який констатував, що комуністичний режим зразка 1948-1991 років, порушував *«людські права та свої власні закони»*³⁰.

Також не варто сприймати, що люстраційні заходи усюди отримали належне суспільне схвалення. Зокрема, люстраційні заходи було скасовано у Словаччині та Болгарії на підставі рішень відповідних конституційних судів. Естонія, Латвія та Румунія також відмовилися від запровадження подібних заходів³¹. У Сербії було звільнено велику кількість суддів після проведення переатестації, а вже за кілька років Європейський суд з прав людини зобов'язав уряд цієї країни поновити на посадах більшість зі звільнених служителів Феміди³².

Але разом з тим досить успішним можна визнати досвід люстрації у Грузії, що розпочалася з приходом до влади президента Міхеїла Саакашвілі у 2004 році. Там одночасно були звільнені з посад усі судді й міліціонери, а замість них були

²⁹ Лавриненко І. Якщо неправильно проводити люстрацію, вона переростає в репресії / І. Лавриненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig4694.htm>.

³⁰ Закон № 480 «Про час несвободи» [Електронний ресурс]. – 13. – Режим доступу до ресурсу: https://www.mzv.cz/kyiv/uk/x2001_09_21/vyrovnani_s_minulosti/index.html.

³¹ Шевчук С. Люстрація та ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління / С. Шевчук // Юрид. журн. – 2006. – № 2. – С. 36–45.

³² Звернення Голови Верховного Суду України до народних депутатів України від 4 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B7F4138C403E4313C2257CB0002EFBCF?OpenDocument&year=2014&month=04&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B7F4138C403E4313C2257CB0002EFBCF?OpenDocument&year=2014&month=04&)

призначені нові посадовці і працівники міліції. Люстраційний процес торкнувся усіх сфер державного життя, були запроваджені нові правила і стандарти адміністрування, посилена відповідальність за корупційні злочини, а державним службовцям³³.

Таким чином, справедливо стверджувати, що правосуддя перехідного періоду включає в себе широкий за обсягом і змістом комплекс заходів, що покликані сприяти державі і суспільству перейти від масштабних порушень прав людини до сталого миру і верховенства права. Усі вищеперелічені заходи можуть бути ефективними лише за умови їх одночасного і паралельного застосування, оскільки лише у такому випадку вони допоможуть якнайшвидше подолати наслідки збройного конфлікту чи недемократичного режиму і бути комплексно ефективними. Втім, автор дослідження не оминув увагою і умисно виділив в окремий підрозділ такий елемент транзитивного правосуддя як право на правду, оскільки його застосування зумовлює найбільші етико-правові дилеми практично в усіх без винятку постконфліктних суспільствах.

1.3. Право на правду та соціальне примирення: етико-правові дилеми правосуддя перехідного періоду

У 1963 році німецький філософ і соціолог Теодор Адорно висунув і сформулював поняття *«опрацювання минулого»*. Безпосереднім мотивом до появи цього терміну стали нещодавні події з історії Німеччини, що були пов'язані з націонал-соціалістичним устроєм і Голокостом. На думку, Адорно, кожен зобов'язаний здійснювати свою власну роботу з минулим, саме до кожного окремого суб'єкта потрібно звертатися під час розмови про минуле, оскільки

³³ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 434 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

безпосереднім носієм цього минулого є саме ця особа, а не нація у цілому, держава або партія. *«Минуле буде опрацьовано лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого дотепер не розсіяні»*. Таким чином, оприлюднення правди стає незаперечним обов'язком суспільства перед загиблими, аби вони не були позбавлені *«того єдиного, що тільки і може надати їм наше безсилля, – пам'яті»*³⁴.

Однак, юридичне підґрунтя для появи цього поняття з'явилося дещо раніше, оскільки вперше витoki концепції права на правду простежуються у міжнародному гуманітарному праві, зокрема, у Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв міжнародних збройних конфліктів. У статті 32 зазначеного документу було закріплено право родин знати про долю своїх родичів, а також обов'язок сторін у збройному конфлікті вести пошук осіб, що зникли безвісти³⁵.

У статті 24 Міжнародної конвенції для захисту усіх осіб від насильницьких зникнень зазначається, що до кола жертв належать не тільки зниклі особи, але й ті, хто безпосередньо постраждав від їх зникнення. В якості продовження цієї думки далі у тексті Конвенції зазначається, що *«жертва має право знати правду про обставини насильницького зникнення, про хід і результати розслідування і про долю зниклої особи. Кожна держава-учасниця вживає належних заходів з цією метою»*.

В Оновленому зведенні принципів захисту і заохочення прав людини через боротьбу з безкарністю визначено, що *«кожен народ має невід'ємне право знати правду про події минулого, що стосуються скоєння жахливих злочинів, а також про обставини та причини, що призвели через масові чи систематичні*

³⁴ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Електронний ресурс] / Т. Адорно ; пер. с нем. М. Г. // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

³⁵ Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf.

порушення до скоєння цих злочинів. Повне та ефективне здійснення права на правду забезпечує життєво важливий захист від повторення таких порушень у майбутньому»³⁶. Де-факто, закріплення такого принципу ставить перед державою обов'язок забезпечити збереження архівних даних та інших свідчень про скоєння порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини і сприяння поширенню цих відомостей на широкий світовий загал.

У контексті правосуддя перехідного періоду, зміст поняття «право на правду» полягає у викритті і оприлюдненні фактів про масові порушення прав людини з можливістю встановити коло осіб, причетних до такого роду злочинів. Проте, у цьому аспекті важливо домогтись не лише правди як формального знання, але документально підтверджених фактів, що про неї свідчать. За словами Наталії Сатохіної *«часто правда є відомою, однак не визнається на офіційному рівні. У таких випадках ідеться не про нестачу знання, а про відмову підтвердити і визнати відомі факти. Для жертв це стає повторенням початкового насильства, запереченням їхньої людської і громадянської гідності»*³⁷. І саме цей факт кристалізує усвідомлення діяльності «комісій правди» як механізму забезпечення правосуддя і справедливості.

Однією з найбільш відомих «комісій правди» було створено в Аргентині у 1983 році – *Національну комісію з питань зниклих осіб* (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, CONADEP), яка проводила офіційне розслідування злочинів «Брудної війни». Доповідь цієї комісії за вересень 1984 року мала більш ніж п'ятдесят тисяч сторінок і давала широкий офіційний звіт щодо «Брудної війни», відкритий для громадян. Резюме доповіді, видане під назвою «Ніколи знову» (*Nunca Más*) – перший (після Голокосту) вислів, що став широко вживатися в політичному дискурсі – фактично стало бестселером. Ця доповідь

³⁶ Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity [Електронний ресурс]. – Distr. GENERAL E/CN.4/2005/102/Add.1, 8 February 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.derechos.org/nizkor/impu/principles.html>.

³⁷ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 12 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

не лише засвідчила і привселюдно увічнила пам'ять жертв, існування яких протягом довгого часу офіційно заперечувалось, але й зауважила, що запобігання майбутнім зловживанням є для суспільства значно вищим пріоритетом від покарання чи прощення винних³⁸.

Сам термін «комісії правди» увійшов у вжиток десятиліттям пізніше після завершення діяльності у 1990 та 1992 роках відповідно *Національної комісії правди і примирення* в Чилі та *Комісії правди* в Ель-Сальвадорі. Органи зі схожими та іншими назвами створювались також у Перу, Еквадорі, Парагваї, Того, Марокко, Маврикії, Уганді, Шрі-Ланці, Південній Кореї, а також Німеччині.

Але не зайвим буде зауважити, що «комісії правди» пройшли і через свою кризу легітимності, оскільки чимало держав проігнорували їх рекомендації і не втілили в життя політику, спрямовану на відшкодування шкоди потерпілим. Прикладом такого роду є Гаїті, де були проігноровані всі рекомендації Національної комісії зі встановлення істини і відновленню справедливості. Це викликало почуття глибокого розчарування у населення, яке очікувало від неї набагато більшого в плані подальших дій. Звичайно, варто визнати, що в процесі здійснення правосуддя в перехідний період в постконфліктних суспільствах у багатьох випадках фактичні результати не будуть відповідати суспільним очікуванням.

Наріжним питанням виявилось і примирення. Дилема полягає у тому чи можна примирення вважати підсумком, якого можна досягти, а отже, і виміряти, або це процес, який може і має починатися за відсутності будь-якої визначеності щодо того, коли він може завершитись і чи може взагалі.

У процесі вивчення досвіду роботи «комісій правди» з питанням примирення, можна зробити висновок, що розуміння концепції примирення Перуанської комісією з встановлення істини у якості «*процесу відтворення і*

³⁸ Донеллі Д. Права людини в міжнародній політиці / Переклад з англійської Тараса Завалія. – Львів: Кальварія, 2004. – с. 70

відновлення найважливіших соціальних зв'язків між перуанцями, що були порушені або зіпсовані в результаті конфлікту, що уразив країну за останні два десятиліття», є найбільш притомним для суспільства у транзитний період³⁹.

«Людина не здатна вибачити те, за що вона не зможе покарати»⁴⁰. Ці слова Ханни Арендт досить добре ілюструють дилему «прощення vs покарання». Нові демократичні режими часто неспроможні карати, оскільки обвинувачені у злочинах зберігають значний політичний вплив. Безумовне прощення, яке отримують такі особи може мати юридичну силу, однак не міститиме моральної сатисфакції і значно ускладнить запобігання систематичним і масовим порушенням прав людини у майбутньому.

Саме тому, у деяких випадках необхідність у покаранні чи прощенні винних частково замінює викриття правди про злочини. Оприлюднення такої інформації може допомогти позбутись тягара минулого і зосередити увагу й енергію держави на запобіганні майбутнім порушенням і тягне за собою публічний осуд для непокараного винуватця.

Досягнення сталого миру, верховенства права та подальших суспільно-політичних трансформацій можна справедливо назвати «горизонтом очікувань» транзитивного правосуддя. Але їх одночасне поєднання закладає серйозний етико-правовий конфлікт, суть якого можна викласти у трьох ключових дилемах, які вимагають визначення пріоритету:

1. Встановити правду чи домогтись справедливості?
2. Домогтись справедливості чи досягти примирення?
3. Встановити правду чи досягти примирення?

Бажання домогтись справедливих судових вироків для порушників може перешкоджати прагненню до політичної та економічної стабільності. Як вважає Наталія Сатохіна *«в окремих випадках надмірний акцент на відповідальності на*

³⁹ Peruvian TRC, Report, 346.

⁴⁰ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958), p. 241

злочини минулого упродовж перехідного періоду може сприйматись частиною суспільства як «полювання на відьом» і призвести до руйнування тендітного миру або взагалі унеможливити його. Проте навіть якщо кримінальне переслідування винних не загрожує політичній стабільності, воно може конфліктувати з бажанням чесної та неупередженої фіксації історії: коли судові процеси використовуються як домінуючий механізм транзитивного правосуддя, багато інформації може бути втрачено, оскільки вона не є прийнятною для використання в суді, як-от докази, здобуті з порушенням встановленої процедури, які, однак, дають уявлення про те, що сталося насправді»⁴¹.

Практично усі приклади транзитного періоду, що мали місце у світі після Другої світової війни демонструють ці суперечності. Наприклад, Іспанія була вимушена у 1975 році ухвалити так званий «Пакт про забуття», що полягав у відмові від боротьби зі спадщиною франкізму одразу після смерті Франциско Франко. Сприяючи поступовому переходу від авторитарного режиму до ліберально-демократичних свобод, Пакт гарантував відсутність судового переслідування осіб, відповідальних за масові порушення прав людини не лише протягом режиму Франко, але й стосувався часів Громадянської війни в Іспанії 1936-1939 років. Святкування «Дня Перемоги» в епоху Франко було змінено на «День збройних сил», а відтак, пошану загиблим віддавали як з націоналістичної, так і з республіканської сторони конфлікту часів Громадянської війни.

Натомість Південноафриканська Комісія правди і примирення була вимушена піти на компроміс у вигляді практики «амністія в обмін на правду»⁴². Як відомо, протягом 43 років апартеїду – офіційної політики расової сегрегації,

⁴¹ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 19 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

⁴² Комісія правди і примирення була уповноважена надавати амністію щодо політично мотивованих діянь, за умови повного розкриття заявником усіх релевантних фактів (Promotion of National Unity and Reconciliation Act 34 of 1995 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.justice.gov.za/legislation/acts/1995-034.pdf>). У результаті 1167 заявників отримали повну, а 145 – часткову амністію (The South African Truth and Reconciliation Commission report [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.justice.gov.za/trc/report/index.htm>).

дискримінації та гноблення відбувались масові вбивства, тортури та незаконні ув'язнення неєвропейського населення Південно-Африканської Республіки (ПАР). Після свого заснування у 1995 році, отримавши надзвичайно широкі повноваження, ця комісія навіть взяла на себе деякі функції судової системи, зокрема, і надання амністії. Однак, всупереч поширеній світовій практиці, амністія не була широкою і безумовною, а носила індивідуальний і умовний характер. До того ж, серед умов її надання не було ані вибачення, ані каяття, натомість винуватець мав розкрити усю правду про вчинені правопорушення і, в окремих випадках, взяти участь в публічних слуханнях.

Ці два приклади добре ілюструють етико-правову «правда-справедливість-примирення», оскільки дають чітко зрозуміти, що те чого вимагає мораль не завжди буває корисно для суспільства. Варіант політики, що передбачав амністію учасників апартеїду у ПАР навряд чи можна назвати справедливим, але він запобігав розгортанню майбутньої громадянської війни. Замовчування історії насильства в Іспанії на кілька десятиліть після диктатури Франко також не мало нічого спільного з етикою, але завадило б стати державі на Піренейському півострові ліберальною демократією.

Специфіка зазначених дилем наочно доводить нам, що транзитивний період вимагає і особливих механізмів його втілення, що відсутні у політичній системі за звичайних умов: люстраційні комітети, трибунали, «комісії правди». Проте ми бачимо, що усі цілі правосуддя перехідного періоду через перелік зазначених дилем неможливо досягнути одночасно. А отже, важливо постійно визначати пріоритети на кожному історичному етапі транзитивного правосуддя і обирати найбільш оптимальні інструменти його втілення.

Висновки до Розділу № 1

Правосуддя перехідного періоду є концепцією, яка об'єднує теоретичні та праксіологічні підходи з акцентом на етико-правовій парадигмі і охоплює правові практики, з якими зустрічаються держави і суспільства, що долають трансформаційний період від стану, коли масові і систематичні порушення прав людини є звичним явищем до панування в державі ліберальної конституційної демократії. Цю концепцію навіть можна назвати конституційним викликом для нових соціальних, політичних та правових систем, що змушені «опрацьовувати минуле».

Перед постконфліктними та поставторитарними товариствами у межах концепції постають щонайменше чотири завдання: забезпечити правосуддя в перехідний період, компенсувати шкоду усім постраждалим, відкрити усю правду про перебіг збройного конфлікту чи авторитарне урядування і забезпечити гарантії неповторення у вигляді інституційних реформ. Незважаючи на свою концептуальну самотійність, ці завдання тісно переплетені між собою.

Такий перехід не може бути чітко визначений в часі, оскільки не існує чітких критеріїв визначення завершення такого переходу: він може тривати десятки років загалом і водночас завершуватись для одних сфер політики і тривати для інших. Більше того, саме поняття транзитивного правосуддя може бути максимально широким, адже охоплює як кримінальне судочинство, відшкодування збитків, реформу судів та поліції, так і зміни парадигми викладання історії, створення меморіальних комплексів, музеїв та днів пам'яті. В цьому ж полягає і найбільш вагома слабина концепції: занадто широкий підхід до понять і формулювань розмиває межі дослідження і не дозволяє сфокусуватись на окремих складниках, змушуючи розглядати усю політико-правову модель в цілому як концепцію, що враховує особливості масових та систематичних порушень прав людини та можливі шляхи їх подолання.

Після ґрунтовного дослідження історії становлення та складників транзитивного правосуддя стає очевидним той факт, що не існує і єдиної та універсальної формули усунення наслідків збройного конфлікту чи недемократичного політико-правового режиму, що супроводжувався масовими і систематичними порушеннями прав людини. Більш того, розробка такої універсальної моделі є принципово неможливою, враховуючи різну специфіку національних правових систем, культурних і ментальних особливостей народів, тривалості конфліктного періоду і тяжкості порушень прав людини.

Досвід держав Південної Америки і Африки свідчить про наявність потреби у цілісному підході до транзитивного правосуддя. Шляхетна боротьба, що полягає у досягненні миру та справедливості не може бути виграна винятково за допомогою створення «комісій правди» або шляхом застосування механізмів кримінального правосуддя. Цілісний підхід у створенні національної моделі перехідного правосуддя має бути схвалений демократичним шляхом і націлюватися на корінні причини конфлікту з урахуванням дефіциту демократії, яке існувало до і під час конфлікту. «Загоєння ран» минулого орієнтоване в тому числі і на відновлення у громадян довіри до державних інституцій, що за зміни ціннісної парадигми відтепер працюватимуть на них незалежно від їх етнічної приналежності, раси, віросповідання, статі, політичних переконань або інших відмінностей.

Практика свідчить про те, що вивчення попереднього національного і міжнародного досвіду знижує ймовірність повторення помилок, які суттєво уповільнюють трансформаційний період суспільства на шляху до ліберальної демократії. Але варто пам'ятати, що виклики XXI століття, пов'язані зі «популістичним ренесансом», що охопили не лише держави третього світу, але й західні демократії дозволяють зробити висновок, що реформи правоохоронних структур та відновлення довіри до державних інституцій без реформи освітньої галузі може бути недостатньо, аби втримати демократичний режим при владі і

не допустити створення нових передумов для порушень прав людини у майбутньому.

Усвідомлення уроків і помилок інших держав має спонукати українське суспільство до масштабних дискусій щодо того як мають виглядати наші рецепти подолання наслідків минулого і як має спрацювати модель перехідного правосуддя на наших теренах. Важливо пам'ятати, що дилеми транзитивного правосуддя не підважують сенс та ефективність самої концепції, а радше спонукають суспільства обирати свою пропорцію застосування його елементів, що допоможуть у найближчій перспективі зберегти державність, досягти сталого миру і втілити інституційні реформи як гарантії неповторення антропологічних катастроф.

2. Суспільно-політичне тло збройного конфлікту на сході України в контексті військової агресії Російської Федерації проти України.

2.1. Системний аналіз та правова кваліфікація збройного конфлікту на сході України

Окупація Криму та збройна агресія Російської Федерації на сході України стали частиною вкрай несприятливого сценарію розвитку подій на східноєвропейському геополітичному театрі як для українського політикуму та громадськості, так і для міжнародної спільноти. Але ці події помилково розглядати у відриві як від стану розвитку державницьких інституцій та публічно-правових рішень, що ухвалювались протягом періоду незалежності України 1991 – 2014 років.

На сьогодні Україна є прикладом того як незавершеність транзитного періоду в контексті процесів деколонізації (декомунізації), відсутність послідовної і багаторічної політики національної пам'яті, формування єдиних українських наративів історії та культури створює у частині регіонів держави, що зазнали найбільшого впливу метрополії позитивного до неї ставлення, а отже, і найбільш сприятливі умови для масових випадків колабораціонізму у разі збройної агресії з боку колишньої метрополії.

Можна стверджувати, що процес декомунізації суспільного життя України розпочався ще з 1991 року у сфері освіти. Властиво, що після падіння радянського режиму з навчальних програм закладів освіти були вилучені навчальні дисципліни, що базувались на комуністичній ідеології і включали в себе події з історії Комуністичної партії. Також у навчальних закладах було демонтовано і чимало зовнішніх ознак причетності до тоталітарного минулого: тематичних стендів, скульптур, мозаїчних панно, вивісок та портретів. Подекуди відбувалась і топонімічна декомунізація – перейменування вулиць, бульварів,

проспектів, населених пунктів і навіть підприємств, установ та організацій, названих на честь комуністичних діячів різних національностей, яка, втім, до 2015 року не була системною політикою держави.

Очевидно, що для успіху політики деколонізації цих заходів було недостатньо. Як зазначає відомий український правозахисник Євген Захаров у своїй роботі **«Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР»** *«ніякі залишкові структури старого режиму не повинні зберегтися ані в політичному житті, ані в економіці, ані в індивідуальній і колективній поведінці. Не можна допустити, щоб тоталітарні організації, такі як комуністичні політичні організації або партії, або спецслужби інтегрувалися в нове плюралістичне суспільство, оскільки вони використовуватимуть демократію тільки як засіб для свого повернення до влади й не внесуть ніякого внеску в прогрес демократії. А якщо ні, то, дуже висока ймовірність потрапити в історичну пастку «оксамитової реставрації»⁴³.*

Відтак, 1990-ті роки ознаменувались загальною дезорієнтацією українського суспільства під час якого було складно запустити економічні та політичні реформи, а також дати швидкий старт демократичним перетворенням. Українське суспільство не змогло провести заміну політичних еліт і здійснити процес декомунізації у повному обсязі.

Важливим кроком у спробі запровадити системну деколонізацію на законодавчому рівні став Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні», що містив таке завдання: *«...вжити заходів щодо демонтажу пам'ятників особам, причетним до організації та здійснення Голодомору... та політичних репресій»⁴⁴.* Але навіть, виходячи з такого формулювання простежується паліативний характер цього політичного рішення – мова не йшла про демонтаж усіх монументів радянського

⁴³ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2013. – С. 170.

⁴⁴ Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» – URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>.

періоду, власне як і не було згадки про статус таких монументів як пам'яток. Низька легітимність цього Указу і наявність численних правових колізій у підзаконних нормативно-правових актах нерідко дозволяла органам місцевого самоврядування саботувати виконання Указу Президента.

Україна, наслідуючи приклад Польщі втілила лише один з елементів транзитивного правосуддя – частковою реінтерпретацією минулого. Не відбулось жодних судових процесів над особами та інституціями, причетними до злочинів радянського тоталітарного режиму навіть з ухваленням у квітні 2015 року декомунізаційного пакету законів. Як наслідок, матеріальні компенсації жертвам як і майнова реституція стали, фактично, неможливими.

Незважаючи на високий рівень як елітарної, так і побутової корупції, низький рівень доходів громадян та соціальну нерівність та несправедливість нашої державі вдавалось зберігати відносний громадянський мир, не вдаючись до серйозних внутрішніх протистоянь чи збройних конфліктів за участю зовнішнього агресора. Частина політичного класу намагалась презентувати цей факт як досягнення і своєрідну «візитівку» української дійсності. Наприклад, у своєму телевізійному зверненні до народу України у зв'язку із виборами 21 листопада 2004 року Президент України Леонід Кучма зауважив: *«Поряд з нами вирували революції. Стріляли з танків по будинку парламенту, бунтували на площах, розв'язували війни. Україна залишилася острівцем спокою в цьому морі нестабільності, тому що ми ніколи не переходили грань, за якою кров»*⁴⁵.

Однак, окремої уваги заслуговують кампанії політичних протестів початку XXI століття, в тому числі – акції «Україна без Кучми» 2000-2001 років та Помаранчева революція 2004 року, які посприяли розвитку та мобілізації сил громадянського суспільства обстоювати громадянські права і свободи, зокрема, й право обирати. Проте, протягом політичного циклу 2005-2009 років, Україна не скористалась шансом на інституційні реформи і трансформації багато в чому

⁴⁵ Кучма: Влада не дасть перетворити вибори на революцію [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/20/3004386/>.

завдяки «політичному протистоянню» між гілками влади, зумовлюючи тривалу неефективність і, часто, колапс державних інститутів.

Аналіз суспільно-політичних подій і тенденцій 2010-2014 років дозволяє зробити висновок про тривале назрівання передумов для соціальних та політичних акцій протесту, які були зумовлені досить значною низкою чинників серед яких є і поширена практика так званого «вибіркового правосуддя» – політично обумовленого неоднакового застосування одних і тих же норм кримінального та кримінального процесуального права у одних і тих же випадках і, як наслідок, критично низький рівень суспільної довіри до правоохоронних органів та суду. Численні спроби віднайти альтернативу класичному правосуддю знайшли своє відображення у публічних акціях протесту, журналістських розслідуваннях, зверненнях до установ наднаціонального характеру (Європейський суд з прав людини). Однак, на превеликий жаль, мав місце і різкий спалах насильства через стихійну практику самосуду та інших видів неконтрольованого насильства стосовно суддів та інших представників органів правопорядку⁴⁶.

Події Євромайдану та Революції Гідності 2013-2014 років відстоювати своє право на євроінтеграцію та європейський цивілізаційний вибір. Разом з тим, акції протесту акумулювали невдоволення громадян соціальною нерівністю, зневажливим ставленням влади до прав людини та антиукраїнською гуманітарною політикою (особливо з ухваленням у липні 2012 року Закону України «Про засади державної мовної політики» – неофіційно відомим як Закон Колесніченка-Ківалова). Вперше за роки незалежної України спроба придушення громадянського протесту призвела до смертей мирних протестувальників. *«Саме силова реакція з боку правоохоронних органів на мирний протест Євромайдану знищила громадянський мир в Україні та, як виявилось пізніше, відкрила «скриньку Пандори» силового протистояння в різних*

⁴⁶ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: реферативний огляд [Електронний ресурс] // за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Summary-final-dlya-sajtu.pdf>.

куточках нашої держави. Сьогодні очевидно, що до силового придушення мирного протесту Євромайдану, окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, початку збройного конфлікту причет - на інша держава, держава-агресор – Російська Федерація»⁴⁷.

Український правник і дипломат Володимир Василенко у своїй аналітичній роботі⁴⁸ лише протягом 2014 року виділяє **три фази** збройної агресії Російської Федерації проти України. Під час *першої з них* відбулось введення на територію Кримського півострова російських збройних формувань без розпізнавальних знаків, блокадою українських портів, де перебували кораблі Військово-Морського флоту України, а також створення іррегулярних формувань найманців з числа місцевих мешканців задля українських військових частин.

Таким чином можна зробити висновок, що силові дії Російської Федерації, вчинені її Збройними силами у лютому-березні 2014 року на території Криму, підпадають під ознаки агресії відповідно до Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року. Стаття 3 Резолюції⁴⁹ встановлює, що як акт агресії кваліфікуватиметься будь-яка з таких дій:

- ❖ будь-яка воєнна окупація, хоч би який тимчасовий характер вона мала, що є результатом вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія території іншої держави чи її частини із застосуванням сили (п. «а»);
- ❖ блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави (п. «с»);
- ❖ застосування збройних сил однієї держави, які перебувають на території іншої держави відповідно до угоди з останньою, на

⁴⁷ Див. п. 46.

⁴⁸ Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки [Електронний ресурс] / Володимир Василенко // Український тиждень, № 42 (362) 17 – 23.10.2014. – С.31-32. – Режим доступу до ресурсу: https://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/10_2014/17/26-42.pdf.

⁴⁹ Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74.

порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на цій території після припинення чинності такої угоди (п. «е»).

Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалась у квітні 2014 року, коли контрольовані, керовані й фінансовані російськими спецслужбами озброєні групи проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014 року) та «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014 року). Ці формування були задіяні у агресивній війні проти України, а також систематично *«підживлювалися російськими найманцями та постачанням зброї і військової техніки включно з танками, артилерійськими системами, засобами протитанкової боротьби та сучасними зенітно-ракетними комплексами»*⁵⁰.

Події квітня – липня 2014 року на території Донецької та Луганської областей, так само підпадають під ознаки агресії відповідно до Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року. Відповідно до частини пунктів статті 3 Резолюції актом агресії є одна з таких дій:

- бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави (п. «b»);
- напад збройних сил держави на сухопутні, морські чи повітряні сили або морські та повітряні флоти іншої держави (п. «d»);
- засилення державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних частин або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави... (п. «g»).

Третя фаза стала своєрідною квінтесенцією збройного конфлікту і розпочалася 27 серпня 2014 року з масового вторгнення на територію східних

⁵⁰ Там же. с. 32.

областей України регулярних підрозділів Збройних сил Російської Федерації і остаточно засвідчила міжнародно-кваліфікацію дій Російської Федерації як агресію. Ця етап конфлікту завершився за умов досягнення 5 вересня 2014 року у Мінську домовленості «про припинення застосування зброї», що була зафіксована у Протоколі за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи.

Незважаючи на вищезначене трактування в Україні як тоді, так і на сьогодні досі немає законодавчо визначених сторін конфлікту. Адже 13 квітня 2014 року після захоплення адміністративних будівель у Слов'янську, Краматорську та Артемівську (нині – Бахмут) представниками незаконних збройних формувань, виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов у своєму зверненні до народу України оголосив *«масштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних сил»*⁵¹.

Спершу події на сході України, на відміну від окупації Криму трактувались здебільшого як внутрішній конфлікт. На офіційному рівні першочергово визнавався локальний «сепаратизм», хоча вказувалось і на втручання зовнішніх сил. Про це свідчить перший у цьому контексті документ Верховної Ради України, що був ухвалений 22 лютого 2014 року – Постанова «Про запобігання проявам сепаратизму та іншим посяганням на основи національної безпеки України», де було зазначено про загрози *«спроб окремих політиків, представників органів місцевого самоврядування, лідерів об'єднань громадян... створити ґрунт для ескалації громадянського конфлікту, поширення сепаратистських настроїв, що може призвести до виникнення загроз територіальній цілісності...»*⁵².

Факт неврахування чинника російської збройної агресії, власне як і загрози повномасштабного вторгнення засвідчують два рішення чинної на той час

⁵¹ РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил - Турчинов [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/>.

⁵² Постанова Верховної Ради України № 756-VII від 22 лютого 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-18>.

української влади: призначення у якості голів Дніпропетровської та Донецької обласних державних адміністрацій функціонерів великого бізнесу, авторитет і вплив яких мав би згасити джерела конфлікту та, як зазначалось раніше, запровадження формату «антитерористичної операції» у якості воєнного врегулювання конфлікту.

20 травня 2014 року Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Меморандум порозуміння і миру»⁵³. Його зміст мав відверто декларативний характер у контексті закликів щодо недопущення міжконфесійних та міжнаціональних конфліктів у державі, забезпечення національного діалогу, особливого статусу російської мови, зміни бюджетної політики у бік децентралізації, а також роззброєння незаконних формувань.

На думку автора, вище керівництво держави не спромоглося визначити характер і природу, масштаби і можливі наслідки збройного конфлікту. На його початковій стадії публічно-правові рішення ухвалювались спорадично і не були адекватними рівню викликів, що постали перед Україною. Звісно, заходи, що були спрямовані на громадський діалог були б ефективними та доцільними лише у випадку внутрішнього конфлікту, яким ситуація на Донбасі не була апріорі. А отже, лише поглибила подальшу ескалацію, що розгортався та відбувався за сценарієм Російської Федерації.

Окремим позитивним моментом було ухвалення 14 серпня 2014 року Закону України «Про санкції»⁵⁴, який став невідкладним механізмом реагування на наявні та потенційні загрози національним інтересам та національній безпеці України такі як *«ворожі дії, збройний напад інших держав чи недержавних утворень, завдання шкоди життю та здоров'ю населення, захоплення заручників, експропріацію власності на території України, завдання майнових втрат та створення перешкод для сталого економічного розвитку,*

⁵³ Постанова Верховної Ради України № 1280-VII від 20 травня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-18>.

⁵⁴ Закон України № 1644-VII від 14 серпня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>.

повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод». Закон передбачив можливість застосування санкцій з боку України до іноземних держав, іноземних юридичних осіб, іноземців та осіб без громадянства, а також суб'єктів, що здійснюють терористичну діяльність.

Одним із кроків щодо розв'язання конфлікту невійськовим шляхом було ухвалення 16 вересня 2014 року Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Варто зауважити, що цей нормативно-правовий акт, надавши де-факто особливий статус органам місцевого самоврядування на Донбасі, викликав неоднозначне ставлення в українському політикумі та суспільстві,

Автор погоджується з думкою наукового консультанта з правових питань Центру Разумкова Віктора Мусіяки про те, що назва цього документу серйозно розбігається з його фактичним змістом, а саме: наділенням особливим статусом суб'єктів місцевого самоврядування *«в окремих районах Донецької і Луганської областей»*. Що саме це малося на меті свідчить те, що за кілька днів до прийняття цього Закону, 5 вересня 2014 року у Мінську було підписано Протокол, пунктом 3 якого передбачено «провести децентралізацію влади, у тому числі, прийняття Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» (так званий Закон про особливий статус). Як видно, в ухваленому Законі «тимчасовий порядок» замінено на «особливий порядок», замаскувавши узагальнюючу назву акта, що відбивала його зміст – це «Закон про особливий статус»⁵⁵.

Як вже було відзначено раніше, з огляду на загострення активної фази війни протягом листопада 2014 – січня 2015 років, Верховна Рада України ухвалила Звернення до світової спільноти, в якому визначила Донбас окупованими територіями, а Росію – державою-агресором. Відповідну державну позицію актуалізували у світовому порядку денному ще два звернення до

⁵⁵ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 142. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

світової спільноти та зовнішньополітичних партнерів у лютому⁵⁶ та жовтні 2016 року⁵⁷.

Незважаючи на численні докази присутності зброї, регулярних військових формування та найманців з Російської Федерації, Україна тривалий час не визнавала Росією стороною збройного конфлікту та протягом чотирьох років не оголошувала воєнного стану. У Постанові Верховної Ради України від 27 січня 2015 року Україна звернулась до Організації Об'єднаних націй, Європейського парламенту, а також низки міжнародних інституцій, організацій та національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором⁵⁸. Проте ця заява мала зовнішньополітичне значення і жодним чином не означала автоматичного визнання стану війни з Російською Федерацією. Такий стан справ зробив неможливим формування національної моделі перехідного правосуддя українського штибу у розрізі окупації Криму і збройного конфлікту на сході України без з'ясування сторін, а отже, і визначення природи збройного конфлікту як такого.

Розглядаючи конфлікт через призму міжнародного гуманітарного права, варто визнати, що така правова невизначеність щодо сторін конфлікту утворює ситуацію, за якою природа конфлікту трактується по-різному. *«Мова йде про ситуацію, коли Україна веде АТО, тобто на офіційному рівні ідентифікує*

⁵⁶ Постанова ВРУ «Про Звернення Верховної Ради України до парламентів іноземних держав, парламентських асамблей міжнародних організацій щодо засудження триваючої агресії Російської Федерації проти України» №1014-VIII від 18 лютого 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-19>.

⁵⁷ Постанова ВРУ «Про Звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій та парламентів іноземних держав щодо засудження і невизнання заборони Російською Федерацією Меджлісу кримськотатарського народу та щодо захисту корінного народу Криму міжнародним співтовариством» № 1652-VIII від 5 жовтня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-19>.

⁵⁸ Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19>.

сторони конфлікту як «бойовики незаконних озброєних формувань ДНР та ЛНР», і далі, на рівні Мінських домовленостей, сідає за стіл переговорів»⁵⁹.

Мова йде про пакет документів, що був погоджений главами держав і урядів Німеччини, Франції, Російської Федерації та України та скріплений підписами, уповноважених ними осіб у Мінську у трьох етапах. Спершу, як уже зазначалось вище, 5 вересня 2014 року був підписаний протокол Тристоронньої контактної групи (у складі представників ОБСЄ, України та Росії) у якості угоди про тимчасове перемир'я у війні на сході України. За два тижні був підписаний Меморандум Тристоронньої контактної групи і представників окремих районів Донецької і Луганської областей від 19 вересня 2014 року, у якому домовлено про припинення вогню, зупинку військ на поточній лінії зіткнення, встановлення 30-кілометрової зони безпеки, відведення важкого озброєння, а також Комплекс заходів щодо виконання Мінських домовленостей, підтриманий «Декларацією» лідерів Німеччини, Російської Федерації, України і Франції від 12 лютого 2015 року.

На думку Віктора Мусіяки, Мінські домовленості взагалі не підлягають виконанню з боку України⁶⁰. Вчений посилається на статтю 46 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, що стосується явного і грубого порушення компетенції укладати договори, оскільки воно *«стосувалося норми внутрішнього права держави особливо важливого значення. Порушення є явним, якщо воно буде об'єктивно очевидним для будь-якої держави, що діє у цьому питанні добросовісно і відповідно до звичайної практики»*. На думку правника, заходи несуть реальний руйнівний потенціал для української держави і є абсолютно неприйнятними у контексті згоди на зміни до Конституції, в тому числі і прийняття нової Конституції. Тому посилення на Рішення Ради Безпеки

⁵⁹ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: реферативний огляд [Електронний ресурс] // за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – 2017. – с. 417. – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Summary-final-dlya-sajtu.pdf>.

⁶⁰ Мусіяка В. Деякі аспекти щодо державно-правових рішень щодо окупованих районів Донбасу [Електронний ресурс] / Віктор Мусіяка. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

ООН від 17 березня 2015 року відповідно до якого сторін конфлікту закликано до виконання «Комплексу заходів», не має належного підґрунтя.

На нашу думку, Мінські домовленості свого часу поставили Українську державу у становище «шахового цугцвангу», коли будь-який подальший хід погіршує позицію grosмейстера. Реалізація «політичної частини Мінська» передбачає безумовну амністію для представників озброєних груп, що контролювані, керовані й фінансовані російськими спецслужбами, проведення місцевих виборів до повернення українській владі контролю за державним кордоном і утворення на нашій території своєрідного анклаву зі своїми парамілітарними формуваннями на кшталт «народної міліції» за кошт Державного бюджету України. Такий підхід до проблеми не лише не усуває першопричину збройного конфлікту, але й, фактично, «зашиває» його у національне правове поле і знімає з Російської Федерації будь-яку відповідальність за його подальше розгортання. Де-факто, таким чином міждержавний конфлікт стає внутрішнім і вже загрожуватиме цілком реальною громадянською війною.

З часу окупації окремих районів Донецької та Луганської областей органи державної влади України ухвалили низку публічно-правових рішень, що покликані сприяти протидії збройній агресії Російської Федерації. Серед них – Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації)» та Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях».

На рівні уряду вперше передбачалось розроблення «Державної стратегії з відновлення цілісності України, інтеграції окупованих територій» вперше було передбачено у Програмі Кабінету Міністрів Володимира Гройсмана від 14 квітня

2016 року, проте так досі і не було втілено⁶¹. Натомість Уряд дещо оптимізував систему органів виконавчої влади у вигляді злиття Державного агентства України з питань відновлення Донбасу та Державної служби з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і утворення на їх базі Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб (МінТОТ).

Також, Кабінет Міністрів України схвалив у серпні 2016 року Концепцію, а у грудні 2017 року Державну цільову програму відновлення та розбудови миру у східних регіонах України. Для реалізації цих документів була створена Рада з питань відновлення та розбудови миру в Україні, яку за посадою очолив Віце-прем'єр-міністр України – міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства)⁶², що фокусується у своїй діяльності переважно на соціально-економічній сфері та відновленням інфраструктури підконтрольної частини Донбасу та суміжних з нею областей.

16 березня 2017 року Президент України увів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони України про тимчасову заборону переміщення товарів через лінію розмежування. У відповідь на блокаду окупаційні адміністрації так званих «ДНР» та «ЛНР» проголосили «націоналізацію» розташованих там великих українських підприємств. У 2017 році розпочався новий етап законодавчого оформлення державної політики щодо непідконтрольних територій Донбасу. Відповідний законопроект «Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей України» у жовтні 2017 року був внесений до Парламенту Президентом і набув чинності 23 лютого 2018 року⁶³.

⁶¹ Програма діяльності Кабінету Міністрів України. – Урядовий портал, [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/programa-diyalnosti-uryadu>.

⁶² Постанова КМУ «Про утворення Ради з питань відновлення та розбудови миру в Україні» № 672 від 14 вересня 2016 року

⁶³ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 28. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

Документ є юридичним відображенням реалій, що склалися на Донбасі за п'ять років російської інтервенції і визначає правові позиції України щодо збройного конфлікту на Сході України, запроваджуючи до законодавчої площини низку важливих норм:

- фіксується, що РФ здійснила *«злочин збройної агресії»*, окупувавши частину української території;
- непідконтрольні райони Донбасу визначаються *«тимчасово окупованими територіями»*, де діють *«окупаційні адміністрації РФ»*;
- підтверджується невіддільне право України на самооборону, згідно зі статтею 51 статуту ООН;
- АТО змінюється на Операцію об'єднаних сил (ООС) з *«відсічі і стримування збройної агресії РФ»*, що означає перехід стратегічного керівництва від СБУ до Генерального штабу ЗСУ, це було реалізовано з 30 квітня 2018 року;
- підкреслюється відданість курсу політико-дипломатичного врегулювання конфлікту на Донбасі. Однак, слід зазначити, що цей документ має загальний, рамковий характер і не визначає конкретних засад, інструментів і механізмів не лише деокупації Донбасу, але й чіткого плану подальшої реінтеграції до України цих територій⁶⁴.

Однак специфіка «гібридної війни» полягає в тому, що окрім масштабної військової та інформаційної агресії, Російська Федерація цілеспрямовано намагається продемонструвати природу збройного конфлікту на сході України як внутрішнього, себто конфлікту неміжнародного характеру. За таких обставин критично важливою є діяльність Міжнародної коаліції на підтримку України, яка має обмежені внутрішні ресурси для протистояння «гібридній експансії» Росії.

⁶⁴ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 29. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

Слід згадати, що вже на початку збройного конфлікту Генеральна Асамблея ООН 27 березня 2014 року схвалила резолюцію, у якій висловила підтримку *«суверенітету, політичній незалежності, єдності і територіальній цілісності України в рамках її міжнародно визнаних кордонів»*. Протягом 2014 року аналогічні рішення ухвалили Парламентська Асамблея Ради Європи (9 квітня 2014 року), Парламентська Асамблея ОБСЄ (1 липня 2014 року), Парламентська Асамблея НАТО (25 листопада 2014 року), у яких засуджується російська агресія проти України.

Не менш активно Україну як жертву збройного конфлікту підтримали інституції Європейського Союзу – Європейська Рада, Європейський парламент та Європейська Комісія. Зокрема, у період 2014 – 2018 років, законодавчий і представницький орган Союзу ухвалив кілька резолюцій з вимогами зупинити військове вторгнення, відновити територіальну цілісність України та посилити санкційну політику проти Російської Федерації. Однією з найбільш знакових стала Резолюція «Про відносини між Європейським Союзом та Росією», у якій здійснюється наголос на «неможливості вважати Росією стратегічним партнером і пропонується переглянути систему відносин з Російською Федерацією»⁶⁵.

Для позначення дій Росії використовуються такі поняття як «агресія», «окупація», «дестабілізація», «анексія», «військова інтервенція». Події на Донбасі описуються як «збройний конфлікт», «конфлікт на Сході України», «гібридна агресія на Донбасі». У документах ОБСЄ використовується поняття «криза в Україні та навколо неї», тоді як у резолюціях ПАРЄ подекуди використовується слово «війна на Донбасі»⁶⁶.

Узагальнюючи масив ухвалених протягом 2014 – 2018 років міжнародних документів, слід констатувати, що Україна має активну і послідовну підтримку міжнародного співтовариства стосовно невизнання окупації Криму та

⁶⁵ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 13. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

⁶⁶ Там же. – с. 19.

засудження збройного конфлікту на сході України. За цей час, українській дипломатії вдалося закріпити на міжнародному рівні досить чіткі правові оцінки діям офіційної Москви на території України. Російській стороні не вдалося подати цей конфлікт як громадянську війну та внутрішнє протистояння Києва з Донецьком і Луганськом⁶⁷.

Разом з тим, після перемоги на виборах Президента України Володимира Зеленського та обрання нового складу Верховної Ради України суттєво змінилась зовнішньо- та внутрішньополітична риторика стосовно врегулювання збройного конфлікту на сході України. Задля досягнення задекларованої мети – відновлення миру на Донбасі – було здійснено низку суперечливих кроків, що поставили під серйозний ризик державний суверенітет та територіальну цілісність України у майбутньому.

З метою «розблокування» так званого Нормандського формату – типу зустрічей у чотиристоронньому форматі (Франція – Німеччина – Україна – Росія) 1 жовтня 2019 року було схвалено «формулу Штайнмайера» – механізм поетапної реалізації Мінських домовленостей, що передбачав проведення за українським законодавством місцевих виборів на окупованих територіях без проведення першочергової демілітаризації та повернення контролю за кордоном.

Такий крок викликав досить жорстку реакцію частини українського суспільства, в тому числі, призвів до створення понадпартійного громадського об'єднання «Рух опору капітуляції» та акцій громадянської непокори.

За результатами Нормандської зустрічі 9 грудня 2019 року був підписаний підсумковий документ під назвою «Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року». Ці домовленості передбачають, зокрема, імплементацію «формули Штайнмайера» в українське законодавство та закріплення «особливого статусу» окремих районів Донецької та Луганської областей на постійній основі.

⁶⁷ Там же. – с. 19.

У фарватері цих процесів 11 березня 2020 року Глава Офісу Президента України Андрій Єрмак підписав у Мінську Протокол Тристоронньої контактної групи, відповідно до якого передбачається створення додаткового органу для ведення переговорів з представниками окупованих територій Донбасу. Подальші дії влади зі створення такого дискусійного майданчика, а також реакція громадянського суспільства на ці події були зупинені запровадженням в Україні карантинних заходів внаслідок світової пандемії коронавірусу «COVID-19».

У якості проміжного висновку варто підкреслити, що дієвість міжнародної підтримки та допомоги значною мірою залежить від дій української влади у напрямку успішності внутрішніх політико-правових реформ та послідовної зовнішньополітичної позиції. На нашу думку, процес стратегічного планування і втілення реформ характеризується кричущою непослідовністю, проявами популізму, елітарної корупції та надмірної бюрократизації ухвалення рішень, що може спричинити досить небезпечну «втому від України», скепсис і недовіру до української влади. Поза тим, будь-яка зовнішня допомога, у тому числі й гуманітарна природно є обмеженою і має тенденцію до скорочення. У світі час від часу виникають інші конфлікти та «гарячі точки», що відтягують поле зору від «українського питання» і у періоди ескалації змушують приділяти їм більшу увагу. А отже, проводячи інституційні реформи всередині держави, Україні варто набувати більшої міжнародно-правової суб'єктності як одного з лідерів Балто-Чорноморського регіону.

2.2. Наслідки збройного конфлікту як соціальне та правове підґрунтя застосування правосуддя перехідного періоду в Україні

Окупація частини Донецької та Луганської областей відчутно вплинула на економіку України та її фінансову систему, призвела до значних матеріальних втрат унаслідок фізичного знищення житла, інфраструктури, соціальних і

промислових об'єктів. Ще на початку збройного конфлікту оприлюднювались досить помірні оцінки економічних втрат. У вересні 2014 року Віце-прем'єр-міністр України Володимир Гройсман оприлюднив попередні оцінки загальних економічних втрат України в обсязі 11 мільярдів гривень (0,9 мільярдів доларів)⁶⁸.

Для оцінки економічних втрат від окупації можуть застосовуватися різні методи. Прямі методи оцінки є доречними за наявності повної інформації про вартість втрачених (знищених) активів. За непрямими методами потенційні втрати доходів і активів на окупованих територіях можна оцінити лише розрахунковим шляхом. Враховуючи брак інформації про знищені в результаті агресії активи та ті, контроль над якими втрачено, доречними є також непрямі методи для оцінки масштабів економічних втрат України. Застосування таких методів дає змогу оцінити загальний масштаб економічних втрат України та показати суспільству і світовій спільноті ціну, яку Україна сплатила і сплачує за агресію Російської Федерації. Водночас такі оцінки не є точними і не можуть бути підставою для стягнення компенсацій з агресора в міжнародних судах⁶⁹.

Разом тим, Україна зазнала значних прямих та непрямих антропологічних втрат. За даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних націй з прав людини (УВКПЛ) загальна кількість жертв за весь період конфлікту, з 14 квітня 2014 року до 15 лютого 2020 року становить від 41 до 44 тисяч осіб: 13 000 – 13,200 загиблих (щонайменше 3350 цивільних осіб, приблизно 4100 українських військовослужбовців та приблизно 5650 членів озброєних груп) і 29 – 31 тисяч поранених (близько 7 – 9 тисяч цивільних осіб, 9,5 – 10,5 тисяч українських військовослужбовців і 12,5 – 13,5 тисяч членів озброєних груп)⁷⁰.

⁶⁸ Володимир Гройсман назвав попередню оцінку вартості відновлення Донбасу та забезпечення потреб переміщених осіб [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 12. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247600303>.

⁶⁹ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 43. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

⁷⁰ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 листопада 2019 року – 15 лютого 2020 року [Електронний ресурс] // Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини – Режим доступу до ресурсу:

Станом на 2017 рік за даними Української Гельсінської спілки з прав людини у діяльність незаконних збройних формувань було втягнуто щонайменше 45 тисяч громадян України, а у діяльність органів самопроголошених, у тому числі і парамілітарних формувань, так званих «державних структур ДНР/ЛНР», фактично, органів окупаційної влади – 346 тисяч громадян України⁷¹.

Російська інтервенція призвела до переміщення у межах та за межі України близько 2,7 мільйонів громадян, депортацію за рішеннями органів окупаційної влади з території Автономної Республіки Крим більше 1500 осіб, а також примусове переміщення близько 4700 осіб, що раніше перебували на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя в місцях позбавлення волі⁷².

Незавершеність збройного конфлікту жодним чином не нівелює необхідності долати чи, принаймні, пом'якшувати його несприятливі наслідки, особливо для тих категорій громадян, що безпосередньо від нього постраждали, а отже, покрокової і послідовної імплементації елементів правосуддя перехідного періоду в українське законодавство. Для того, аби зрозуміти як має виглядати національна модель транзитивного правосуддя необхідно екстраполювати елементи перехідного правосуддя на політико-правові реалії збройного конфлікту в Україні, що були розкриті у Розділі 1 цієї роботи, а отже, і сформулювати завдання транзитивного правосуддя в Україні.

Отже, ефективна діяльність кримінальної юстиції у процесі **притягнення винних у масових порушеннях до відповідальності** і, як наслідок, покарання за вчинені злочини в українському вимірі полягатиме у об'єктивній правовій оцінці

https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/29thReportUkraine_UA.pdf?fbclid=IwAR0wcFmI_J9D1iyHdnYllbp71h971Zge4dlfnzRn7xoJwFi82qMTBaElNuc.

⁷¹ Захаров Є. Короткий огляд стану з правами людини в так званих “ЛНР” і “ДНР” [Електронний ресурс] / Євген Захаров – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/korotkyj-ohlyad-stanu-z-pravamy-lyudyny-v-tak-zvanyh-lnr-i-dnr/>.

⁷² Оцінка ситуації в Донбаському регіоні України. Стратегічні та оперативні рекомендації для підготовки Стратегії USAID в галузі співробітництва в цілях розвитку на період з 2017 по 2022 рік. Київ, 24 квітня 2017 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/articles/otsinka-sytuatsiji-v-donbaskomu-rehioni-ukrajiny-stratehichni-ta-operatyvni-rekomendatsiji-dlya-pidhotovky-stratehiji-usaid-zi-spivrobitnytstva-u-haluzi-rozvytku-na-2017-2022-roky/>.

дій осіб, що брали участь у збройному конфлікті на боці незаконних збройних формувань на сході України та/або обіймали посади в органах окупаційної влади чи самопроголошених органах місцевого самоврядування так званих «ДНР» та «ЛНР». Одночасно з цим, з метою уникнення безкарності та притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та грубих порушень прав людини «силовий блок» органів державної влади України (скоординовані дії Служби безпеки України, Офісу Генерального прокурора та Міністерства внутрішніх справ) має взяти на себе обов'язок провести розслідування злочинів, що мали місце у зоні конфлікту і подальші активні дії з розшуку таких осіб, що перебувають на територіях непідконтрольних Україні.

Заходи у сфері *відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту* мають полягати у офіційному визнанні державою постраждалих осіб (особи, що мешкають у зоні бойових дій, а також на окупованих територіях та/або незаконно утримуються чи зазнають незаконних політично вмотивованих переслідувань органами окупаційної влади та/або незаконними збройними формуваннями і зазнають фізичної та моральної шкоди – *жертвами збройного конфлікту*). Разом з цим, має відбутись публічне визнання державою своєї відповідальності за порушення прав людини, що виникли внаслідок дій чи бездіяльності, а отже, і розробки національного механізму виплати компенсацій жертвам збройного конфлікту, визначення єдиної процедури переміщення осіб через контрольні пункти в'їзду-виїзду (КППВ) з подальшим наданням можливостей соціалізації таким особам, зокрема й отримання середньої та вищої освіти. Не менш важливими є і заходи з пошуку зниклих осіб, а також пошуку та ідентифікації тіл та перепоховання загиблих осіб, що мають відбуватись поряд з розробкою цілісної національної програми з суспільного визнання і вшанування пам'яті загиблих учасників АТО/ООС (встановлення пам'ятних знаків єдиного зразка, музейних експозицій, увічнення пам'яті у присвоєнні імен загиблих вулицям, навчальним закладам, військовим частинам тощо).

Встановлення правди має відбуватись через координацію між органами влади, неурядовими та міжнародними організаціями заходів з документування порушень прав людини, створення спеціалізованих реєстрів та архівів таких порушень, верифікації, деталізації та поновлення даних з урахуванням вимог технічного захисту. Варто зауважити, що заходи в українському вимірі покликані переслідувати одразу кілька важливих цілей:

- Недопущення повторної травматизації жертв збройного конфлікту через неможливість встановити факт порушення прав людини, а отже, й домогтись притягнення винних осіб до відповідальності;
- Максимально повне інформування громадськості про перебіг та наслідки збройного конфлікту, що має полягати у публічному оприлюдненні правди щодо подій збройного конфлікту;
- Розробка ефективних стратегій реформ, зокрема й безпекового сектору, що має слугувати гарантіями неповторення як масових і систематичних прав людини, так і збройних конфліктів на території України у майбутньому;
- Внесення правдивої інформації про події 2014 – 2020 років до навчальних посібників, в тому числі підручників з історії України.

Власне, гарантії неповторення збройного конфлікту в українському вимірі є найскладнішим для стислого опису елементом транзитивного правосуддя, оскільки складає цілу низку інституційних реформ, зокрема, у сфері верховенства права – судової системи, органів правопорядку та реінтеграції окупованих територій. Окремо варто відзначити необхідність проведення реформ у секторі національної безпеки та оборони, інформаційної безпеки, що спрямовані на дотримання балансу між забезпеченням свободи слова та протидією пропаганді війни та використанню «мови ворожнечі».

Не останнє місце у сфері інституційних реформ, на думку автора, займає і формування нової освітньої політики держави, в тому числі і реформи правничої освіти, що покликана готувати фахівців в тому числі і до судових та

правоохоронних органів, від успіху реформи яких залежить наскільки швидким та ефективним буде транзитний період і наскільки незворотними реформи, що покликані гарантувати недопущення масових та систематичних порушень прав людини будь-коли знову.

Висновки до Розділу № 2

Формування та реалізація публічно-правових рішень української влади щодо врегулювання збройного конфлікту на сході України відбувались у вкрай критичних умовах багаторічної інституційної внутрішньополітичної кризи з урахуванням окупації Кримського півострова та збройної інтервенції Російської Федерації на територію Донецької та Луганської областей, що вкупі створювали цілком реальну загрозу втрати національного суверенітету та державної незалежності України.

Але такий несприятливий збіг умов жодним чином не виправдовує недостатність зусиль з використання усіх наявних внутрішніх законодавчо-правових важелів та зовнішніх можливостей держави для консолідованого опору російській експансії. Непослідовність, декларативність рішень, відсутність належної координації і вакуум законодавчого забезпечення дій влади суттєво позначився як на стратегічних підходах, так і на плановому забезпеченні процесів звільнення полонених та реінтеграції окупованих територій.

Після виборів Президента України та до Верховної Ради України 2019 року зазначені тенденції доповнились прагненнями нової української влади якнайшвидше відновити мир на окупованих територіях, що у своїх кроках та заявах нерідко суперечили національним інтересам України, з-поза порядку денного світової політики. Консолідована реакція громадянського суспільства, зокрема, представників громадського понадпартійного об'єднання «Рух опору капітуляції», яке за допомогою публічних заяв та акцій громадянської непокори

дозволило дещо уповільнити ці несприятливі тенденції, але наразі суттєво не вплинуло на зміну вектору дій української влади у цьому напрямку.

Утім, стратегічна короткозорість такого штибу є очевидним наслідком ще більш серйозної проблеми. Явище «багатовекторності» та «ручне», часто спорадичне управління зовнішньою політикою призвело до того, що в Україні досі немає збалансованої стратегії зовнішньої політики в цілому та концепції політики взаємодії з Російською Федерацією зокрема. Закон «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», ухвалений у 2010 році є застарілим за своїм змістом і не відповідає сучасним геополітичним реаліям. До слова, у документі немає навіть згадки про російську збройну агресію.

Так само помітно послаблюються позиції України на «східному фронті» через слабку і непослідовну зовнішню політику України. Проте ускладнюють і без того непросту геополітичну ситуацію нашої держави турбулентні світові процеси на кшталт нового витка світової економічної рецесії чи пандемії коронавірусу «COVID-19», що поставив увесь світ у ситуацію глобального карантину. Ці процеси можуть суттєво обмежувати готовність держав Західної Європи та Північної Америки підтримати Україну у протистоянні з Російською Федерацією і відштовхують тему окупованого Донбасу, а тим більше й анексованого Криму на геополітичне узбіччя. Це створює критично несприятливі умови для України з огляду на те, що Російська Федерація має неспівставний з Україною військово-політичний потенціал, можливості фінансування пропагандистських ресурсів та створення осередків політичного лобі у країнах та інституціях Європейського Союзу та Сполучених Штатах Америки.

Втрати нашої держави унаслідок окупації частини Донецької та Луганської областей стали для економіки України відчутними, проте не катастрофічними. Наразі існує потреба у об'єктивній оцінці масштабів матеріальної шкоди, завданій Україні збройною інтервенцією та окупацією Російської Федерації, що може слугувати вагомим базисом для обґрунтованих

позовів до міжнародних судових інстанцій задля стягнення компенсації за збитки, що завдані агресором. За даними дослідження Центру Разумкова⁷³, окупація «спричинила падіння ВВП і, відповідно, доходів бюджету на 10%, що суттєво позначилося на стабільності фінансової системи України. Відплив вкладів та закриття рахунків клієнтів з окупованих територій стали однією з причин розгортання банківської кризи в Україні в 2015-2016 років».

Економічний стан ОРДЛО демонструє ознаки очевидного занепаду у порівнянні з довоєнним часом. Нестабільний характер цього стану здебільшого зумовлений невизнаним статусом так званих «республік» «ДНР-ЛНР», що унеможлиблює ведення повноцінної економічної політики, у тому числі і з іншими державами. Роки ізоляції лише консервують такий стан справ і поглиблюють залежність, контрольованість та керованість окупованих територій від держави-агресора.

Незважаючи на той факт, що збройний конфлікт триває, вже сьогодні на рівні вищих органів державної влади та організацій громадянського суспільства варто обговорювати шляхи подолання конфлікту через впровадження власної національної моделі правосуддя перехідного періоду. Така модель неодмінно має включати усі чотири класичних та ключових елементи правосуддя перехідного періоду, а також враховувати специфіку українсько-російського протистояння, а саме військового вторгнення Збройних Сил Російської Федерації на територію України на противагу концепту подолання наслідків громадянської війни, який мав місце у значній частині держав, що пройшли через транзитний період.

⁷³ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 50. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

3. Особливості моделі перехідного періоду від збройного конфлікту до постконфліктного періоду в Україні

3.1. Концептуальні засади і рекомендації щодо впровадження елементів перехідного правосуддя у національне законодавство України

Як ми вже з'ясували у попередньому розділі національна модель правосуддя перехідного періоду в українських реаліях має включати одночасну роботу органів державної влади, міжнародних інституцій та неурядових організацій у напрямках, що становлять чотири класичних елементи транзитивного правосуддя:

1. Ефективна діяльність кримінальної юстиції у контексті притягнення винних;
2. Відшкодування збитків жертвам конфлікту;
3. Встановлення та офіційна констатація історичної правди;
4. Інституційні реформи, що унеможлиблюють повторення минулого.

Таким чином, функціонування правосуддя перехідного періоду як злагодженої політико-правової моделі є неможливим без створення рамкового нормативного документу, який би допоміг артикулювати зміст та мету, окреслити коло завдань і викликів перехідного правосуддя в Україні. Таким документом покликана слугувати майбутній Закон України «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту, який має передбачати:

1. Створення **національного механізму відшкодування шкоди** жертвам збройного конфлікту, що полягав би не лише у виплаті матеріальних компенсацій, але й у публічному визнанні у діях чи бездіяльності держави усіх порушень прав людини, які мали місце у контексті збройного конфлікту;

2. Створення **урядового інституту з питань документування порушень прав людини**, ведення реєстрів документів, виданих окупаційною владою, а також встановленням історичної правди;
3. Запровадження **механізму доступу жертв збройного конфлікту до обсягу прав, гарантованих конституцією України** (відновлення правовстановлюючих документів, процедури визнання народження і смерті, надання додаткових освітніх можливостей для дітей з тимчасово окупованих територій).

Не менш важливим є розробка і ухвалення Закону України «Про люстрацію», який би поширювався на усіх вищих посадових осіб окупаційної адміністрації Російської Федерації, суддів, працівників правоохоронних органів, осіб, що зрадили присязі Україні та/або були причетними до скоєння масових і систематичних порушень прав людини.

Також автор приєднується до рекомендацій Жанни Балабанюк⁷⁴, які можуть бути імплементовані в українське законодавство іншими нормативно-правовими актами, але спрямовані на забезпечення додаткової дієвості такого елементу транзитивного правосуддя як «кримінальна юстиція»:

- ✓ *«Визнання стану війни з Російською Федерацією з подальшим розірванням усіх дипломатичних та економічних зв'язків»;*
- ✓ *Ратифікація Римського статуту, що означатиме визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду»;*
- ✓ *Ініціювання розслідування з метою притягнення до відповідальності усіх посадових осіб, які своїми діями чи бездіяльністю сприяли виникненню передумов для окупації Кримського півострова та збройного конфлікту на Донбасі»;*

⁷⁴ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 12 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

- ✓ *Ідентифікація осіб та структур, відповідальних за вчинення дій, які містять усі ознаки нелюдських актів, і призвели до особливо негативних наслідків на сході України;*
- ✓ *Ініціювання створення міжнародного воєнного трибуналу з питань України, що займався би притягненням до відповідальності осіб, причетних до виникнення збройного конфлікту на сході України та вчинення під час нього найбільш серйозних злочинів, враховуючи воєнні злочини та злочини проти людяності»;*

Україні необхідно **визнати Російську Федерацію стороною збройного конфлікту**, аби не лише отримати додаткові можливості для притягнення до відповідальності осіб, що причетні до його розв'язання та ведення.

Зауважимо, що попри усю запізність такого рішення після 6 років ведення неоголошеної фактичної війни, це рішення буде вкрай вагомим саме у контексті реалізації подальших інструментів правосуддя перехідного періоду. Як наочно демонструє іноземний досвід без визнання вини і можливості забезпечити невідворотність покарання за скоєні порушення прав людини дуже складно вести дискусію не тільки про амністування та примирення, але й послідовне запровадження усіх інших механізмів транзитивного правосуддя: встановлення правди про перебіг збройного конфлікту, компенсацію заподіяної шкоди у повному обсязі та проведення інституційних реформ.

Також несприятливі наслідки збройного конфлікту вимагають від України створення ефективної та комплексної системи захисту прав осіб, які постраждали від масових і систематичних прав людини, що є одним з базових компонентів концепції транзитивного правосуддя. Втім, варто абстрагуватись від поширеної думки про те, що метою компенсації шкоди є винятково виплата відшкодування у грошовій формі, що було би еквівалентом втратам, що були завдані жертвам. Національна система має бути багатогранним механізмом, що включає в себе як правосуддя у вузькому розумінні, так і публічно-правові рішення, що становлять матеріально-технічну та нормативно-правову базу для

поновлення порушених прав людини, а також фізичної та психологічної реабілітації осіб, що цього потребують.

Задля практичної реалізації такого механізму до нього варто залучити не лише правоохоронні органи і правозахисні організації, але й широку кількість органів публічної влади як інститутів, що покликані забезпечити права і свободи людини, що закріплені у II Розділі Конституції України.

В українському вимірі окрему увагу слід приділити реформам у сфері національної безпеки і оборони та реформі правничої освіти, що, на думку автора, відіграють засадничу роль у створенні умов для гарантій неповторення збройного конфлікту. Зміцнення Збройних сил України та органів зовнішньої розвідки суттєво зменшує вразливість держави до зовнішніх загроз з боку держав, що сповідують агресивну та експансивну зовнішню політику, в той час як запровадження нових стандартів правничої освіти допоможе сформувати якісно нову генерацію правників, що зможуть фахово забезпечити судові та правоохоронні органи від ефективної роботи яких залежить інституційна сталість і спроможність держави гарантувати недопущення масових і систематичних порушень прав людини будь-коли у майбутньому.

3.2. Інституційні реформи сектору безпеки в Україні як гарантії неповторення збройного конфлікту у майбутньому.

Станом на лютий 2014 року, а саме – початок російської збройної інтервенції на територію України, рівень обороноздатності нашої держави був критичним. Повноцінно усвідомити факт нищівного стану Збройних сил України на ту мить дозволяють слова вищого військово-політичного керівництва держави, що отримало владу після самоусунення Президента України Віктора Януковича від виконання конституційних повноважень.

Відповідно до змісту стенограми засідання Ради національної безпеки та оборони України від 28 лютого 2014 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України», виконувач обов'язків Міністра оборони України Ігор Тенюх заявив: *«Ми не готові до повномасштабної війни. Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю біля 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойову задачу. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть з ранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже у Києві будуть!»*⁷⁵

На підтвердження цієї тези слугує той факт, що з початком збройного конфлікту на сході України, значну роль у протистоянні агресії Російської Федерації відіграли добровольчі батальйони та волонтерський рух. За наступні шість років війни Україна суттєво зміцнила свій оборонний потенціал, намагаючись не лише здійснювати функції із гарантування національної безпеки, але й одночасно реформування сектору безпеки як такого.

За цей час було ухвалено низку стратегічних документів та нормативно-правових актів, покликаних унормувати структуру та діяльність безпекової сфери, в тому числі з урахуванням активного збройного конфлікту на території Донецької та Луганської областей. Зокрема, мова йде про:

1. Закон України № 2469-VIII «Про національну безпеку України» від 21 червня 2015 року⁷⁶;

⁷⁵ Стенограма засідання РНБО під головуванням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова [Електронний ресурс]. – 28. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf>.

⁷⁶ Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

2. Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»⁷⁷;
3. Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»⁷⁸;
4. Указ Президента України № 240/2016 від 6 червня 2016 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»⁷⁹.

Серед вищеперелічених документів окрему увагу слід приділити Закону «Про національну безпеку України», який окреслив чіткі межі для побудови сектору безпеки та оборони, зокрема, було виконано вимогу щодо перебування цивільних осіб на посадах Міністра оборони та його заступників, було започатковано трансформацію Служби безпеки України (у статті 19 на неї було покладено завдання *«контррозвідувального захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури»*), а також закладено основи сучасного підходу до громадського контролю (цивільного нагляду) за спецслужбами, правоохоронними органами і силовими структурами. Але вкрай важливо відзначити, що цей Закон має рамковий характер, а отже, встановлює лише загальні обриси системи забезпечення національної безпеки.

Звісно, результати підвищення ефективності та обороноздатності Збройних Сил України у час активної фази війни важко переоцінити. Але разом з позитивними процесами дедалі яскравіше проявляються системні проблеми,

⁷⁷ Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

⁷⁸ Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.

⁷⁹ Указ Президента України № 240/2016 від 20 травня 2016 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n251>

які уповільнюють процеси реформування, а в окремих випадках навіть нівелюють досягнення попередніх років. Гострою проблемою є кадрова політика, прогалини в комплектуванні сил оборони. Критичним чинником є недоліки боротьби з корупцією в керівних і виконавчих ланках, свідченням чого є резонансні скандали в силових структурах та оборонно-промисловому комплексі⁸⁰.

Але загрози зовнішньої інтервенції лише мобілізували зусилля органів державної влади і громадянського суспільства і стали певним імпульсом для побудови нових Збройних Сил України і запуску оборонних реформ. Вочевидь, саме це і відрізняє процес реформування сектору безпеки від інших напрямків, де загрози та виклики національній безпеці стали не стимулом реформ, а перешкодою для їх втілення.

На нашу думку, ключовим завданням реформи на найближчі роки має стати формування цілісного сектору національної безпеки та оборони на основі принципів національної стійкості, який підлягатиме ефективному громадському контролю. Якщо розглядати це питання через призму гарантій неповторення збройного конфлікту, це питання і взагалі стає наріжним, оскільки існує ризик перетворення України в «поліцейську державу».

Можемо погодитись із думкою Жанни Балабанюк, що *«одним із важливих елементів налагодження взаємодії та ефективного громадського контролю є необхідність створення в Україні єдиного координаційного центру громадського контролю за збройними силами та силами безпеки, який би став єдиним аналітичним, методичним та координаційним центром взаємодії між органами влади та громадським сектором в сфері безпеки та оборони»*⁸¹.

⁸⁰ Корупція в оборонці – продовження... – Аргумент, 6 березня 2019 року, <http://argumentua.com/video/korupts-ya-v-oboronts-prodovzhennya-gladkovskii-svinarchuk-ukroboronprom-ta-mna-perepiska>.

⁸¹ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бущенко, М. М. Гнатівського. – К.: "РУМЕС", 2017. – с. 426 – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

На нашу думку, такий координаційний центр повинен бути створений і підпорядкований Верховній Раді України і наділений повноваженнями з розслідування зловживань у секторі безпеки й оборони за дорученням законодавчого органу в цілому і головних комітетів зокрема. Головне покликання цього органу полягатиме у протидії корупції у сфері національної безпеки і оборони.

Разом з тим, ми рекомендуємо **Верховній Раді України:**

1. Внести зміни до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» щодо обов'язкового впровадження регулярної (не менше одного разу на рік) громадської експертизи органів безпеки та оборони;
2. Ухвалити новий закон про розвідку та нову редакцію Закону України про Службу безпеки України відповідно до положень Закону України «Про національну безпеку»;
3. Створити інститут військового омбудсмена, що буде підпорядкований безпосередньо Міністру оборони України і займатиметься як превенцією порушень прав людини та розслідуванням будь-яких питань, що пов'язаних із сектором безпеки та оборони;
4. Ухвалити Закон України «Про статус ветеранів та членів сімей загиблих (померлих) ветеранів» для оптимізації та модернізації системи державної підтримки ветеранів та їхніх сімей.

Комплекс вищезначених заходів має безпосередній стосунок до реалізації інституційних реформ у транзитний період. Зміцнення обороноздатності України у період наявного збройного конфлікту разом із створенням додаткових можливостей із демократичного громадського (цивільного) контролю за збройними силами та силами безпеки не гарантує ефективного транзиту державу до сталого миру. Натомість, ці заходи виконують інше важливе завдання – запобігають використанню силового блоку держави у цілях надмірного

карального примусу, нових масових і систематичних порушень прав людини, а отже, і нехтуванню базовими принципами верховенства права.

3.3. Реформа правничої освіти як складовий елемент правосуддя перехідного періоду в Україні

Після подій Революції Гідності 2013-2014 років і подальшого «відкриття вікна можливостей» щодо інституційних реформ в Україні, у наукових та експертних колах нашої держави пожвавились дискусії щодо необхідності реформування та переосмислення правничої освіти відповідно до європейських стандартів, підходів та цінностей.

Адже розвиток України як держави, що перебуває всередині посттоталітарного, конфліктного і трансформаційного періодів одночасно, що склались і тривають одночасно потребує реформи сфери освіти, зокрема і правничої як однієї з ключових для становлення якісно нової судової та правоохоронної систем.

Одну з найбільших проблем правничої освіти в Україні, що найбільше стосується контексту правосуддя перехідного періоду було вдало сформульовано в Проєкті Концепції розвитку юридичної освіти⁸² *«зміст юридичних дисциплін, що викладають у правничих школах України, методика їх викладання, юридична наука, а також адміністрування цих шкіл та університетів в цілому повільно зазнають якісних змін та залишаються успадкуванням радянської системи юридичної освіти, відповідно до якої юрист сприймається, як особа, покликана служити державі, а не гарантувати, утверджувати і захищати права людини або забезпечувати ефективне публічне обвинувачення».*

⁸² Проєкт концепції розвитку юридичної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html.

Втім, коло завдань правничої освіти не обмежується лише цим. У цьому контексті слушною видається думка Наталії Оніщенко, яка визначає завданням правової освіти *«досягнення такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки і правових норм лише в силу внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під страхом примусу»*⁸³.

Для реалізації національної моделі транзитивного правосуддя в Україні критично важливо, аби дипломований юрист не володів знаннями у галузі права, але високий рівень обізнаності у питаннях професійної етики через розуміння засадничої ролі правника в утвердженні верховенства права через захист прав і свобод людини. Досягнення цієї мети допоможе втілити стратегічні пріоритети реформ судової системи та органів правопорядку як гарантії неповторення масових та систематичних порушень прав людини. Значну частину щодо напрямків реформування правничої освіти було викладено у якості стратегічних цілей у вищезазначеному Проекті Концепції розвитку юридичної освіти в Україні. Ми акцентуємо нашу увагу лише на тих, що найбільше сприятимуть реалізації завдань правосуддя перехідного періоду в Україні:

1. **Верховній Раді України** необхідно ухвалити Закон України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» у якому:

1.1. Визначити професійні стандарти правничої професії;

1.2. Усунути колізії між напрямками підготовки «право», «правоохоронна діяльність» та «міжнародне право» і установити, що здобуття вищої юридичної освіти відбувається лише за спеціальністю «Право»⁸⁴.

2. **Міністерству освіти і науки України:**

⁸³ Оніщенко Н. М. Правова «зрілість» суспільства: реальний стан та можливі перспективи / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – Вип. 24. – 2013. – С. 77.

⁸⁴ Натомість «Міжнародне право» має стати спеціальністю, що відкриває дипломованим юристам доступ до таких посад як суддя, адвокат та прокурор, адже за умов застосування механізмів захисту прав людини вкрай необхідні ґрунтовні знання принципів та засад міжнародного права (прим. автора);

- 4.1. Впровадити Єдиний державний кваліфікаційний іспит за результатами здобуття вищої освіти ступеня магістра, а також розробити програми та вимоги до проведення іспиту;
 - 4.2. Створити дієву систему запобігання та своєчасного виявлення академічного плагіату та інших порушень академічної доброчесності;
3. **Національному агентству забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО)** створити єдину систему акредитації освітніх програм правничих шкіл (факультетів, інститутів).

Реформа юридичної освіти, на нашу думку, може і має стати взірцем і своєрідним прецедентом реформи галузевої вищої освіти в Україні. Виховати якісно нову плеяду служителів Феміди, фахівців, які органічно не сприймають репресивні, корупційні і авторитарні практики врядування у своїй діяльності. У своїх публічних виступах американський правник українського походження Богдан Витвицький наголошує, що юристи відіграють ключову роль у політичному та економічному житті народу, а верховенство права є запорукою економічного добробуту.

Щодо ваги нової якості правничої освіти у контексті транзитивного правосуддя варто зазначити, що ця реформа не зможе допомогти подолати наслідки збройного конфлікту у найближчому майбутньому, оскільки після запровадження нових освітніх стандартів має минути не одне десятиліття поки сформується критична маса правників, вихованих на цінностях верховенства права. Але разом з тим, це потужний крок до ліберального та демократичного суспільства.

Висновки до Розділу № 3

Запровадження національної моделі правосуддя перехідного періоду передбачає одночасну реалізацію значної кількості заходів і синхронну роботу законодавчої та виконавчої гілок влади, судової системи, правоохоронних органів та спецслужб. Її акцент поступово зміщується з карального (ретрибутивного) правосуддя в бік відновлення порушених прав людини, встановлення правди про перебіг та наслідки збройного конфлікту та проведенні інституційних реформ як гарантій неповторення масових порушень прав людини.

Особливе місце, на думку автора, у цьому процесі займає реформа сектору національної безпеки і оборони і правничої освіти, проте значне місце у цьому процесі займають реформи судової системи та органів правопорядку, вдосконалення засад інформаційної політики, проведення люстрації як заходу, спрямованого на захист демократичного конституційного ладу та, як інструмент циркуляції політичних еліт.

Втім, вищезазначені рекомендації не варто сприймати як «панацею». Не всі заходи будуть успішними у найближчій перспективі і, що важливо, не варто очікувати високого рівня їх легітимності на початку транзитного періоду. Цей висновок можна зробити з досвіду проведення значної кількості інституційних реформ в Україні протягом 2014-2019 років, втілення яких супроводжувалось інформаційними атаками з використанням маніпуляцій та неправдивих фактів. Це зумовлює виклик перед органами державної влади, міжнародними інституціями і громадськими організаціями постійно здійснювати ефективну комунікаційну підтримку усім крокам держави на шляху до сталого миру, аби цей процес не був перерваний чи зупинений.

Висновки:

Окупація Кримського півострова та збройний конфлікт на сході України серйозно загальмували процес трансформації публічної політики України від пострадянських та корумпованих практик врядування до впровадження принципів діяльності європейського зразка. Разом з тим, ці виклики зумовили ризик відмови від пріоритету прав людини як однієї з найважливіших складових верховенства права на користь необхідності вживати безпекових заходів військового та невійськового характеру.

Ці обставини формують перед Україною розробки стратегії правосуддя перехідного періоду, що враховувала б фактор збройного конфлікту і подолати його наслідки не як держава, що використовує авторитарні практики врядування, а як розвинена демократична держава, що сповідує принцип верховенства права.

За результатами магістерської дипломної роботи, на нашу думку, було досягнуто мети і ключових завдань, які були поставлені автором, а саме з'ясовано практичну застосовність концепції перехідного правосуддя до реалій збройного конфлікту на сході України, а також, запропоновано рекомендації органам державної влади України, що покликані створити найсприятливіші умови для подолання наслідків масових і систематичних порушень прав людини вже у найближчому майбутньому. Розглядаючи концепцію транзитивного правосуддя через призму історії, можна зробити висновок, що її поява зумовлена потужним запитом суспільства у кожній країні, що пережила масове насильство на відновлення порушених прав і встановлення дієвих законодавчих та соціальних запобіжників повторення цього насильства будь-коли знову.

У дослідженні було доведено, що підходи до транзитивного правосуддя засновані переважно на узагальненні конкретного досвіду постконфліктних держав або й цілих регіонів, а отже, в Україні неможливо і, зрештою, недоцільно повністю застосовувати будь-яку модель перехідного правосуддя, що вже були

втілені. Це свідчить не тільки про те, що знання у цій науці не є вичерпними, але й про те, що унікальний досвід України може збагатити цю концепцію і допомогти іншим країнам подолати наслідки минулого.

Автор сформулював своє визначення правосуддя перехідного періоду як *«комплексу судових та позасудових заходів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати спадок систематичних та масових порушень прав людини у минулому з метою забезпечення справедливості, підзвітності, примирення та досягнення гарантій неповторення шляхом втілення інституційних реформ»*. І прийшов до висновку, що хоч концепція і має чимало прихильників та послідовників, все ж має водночас і значну кількість етико-правових дилем, що закладені в її зміст і призводять до серйозних і тривалих дискусій у постконфліктних державах, що, зрештою, гальмують сам транзитний період і часто не сприяють досягненню мети.

Заходи, спрямовані на втілення принципу невідворотності покарання за вчинені правопорушення мають відбуватись паралельно з реалізацією правових механізмів з відновлення прав осіб, що постраждали внаслідок конфлікту (реституція), що в свою чергу покладає на державу певні позитивні зобов'язання. Адже специфіка відносин у межах транзитивного правосуддя враховує роль потерпілих від масових і систематичних порушень прав людини, яким надається особлива увага як з етичного, так і політико-прагматичного погляду. Цей запит гостро ставить не лише перед необхідністю захистити права людини, але й розслідувати злочини, притягнути винних до відповідальності, а також відшкодувати заподіяні конфліктом збитки та забезпечити право на правду про минулі події.

Також реституція передбачає не лише наявність заходів з виплати грошового відшкодування жертвам правопорушень, але й поновлення можливості користуватись усім обсягом прав людини, що були обмежені у період конфлікту.

Автор чітко сформулював суть етико-правових дилем транзитивного правосуддя, що постали під реалізації його окремих елементів у інших державах, але зазначив, що їх завдання не підважувати сенс та ефективність самої концепції, а радше спонукати суспільства обирати свою пропорцію застосування його елементів, що допоможуть у найближчій перспективі зберегти державність, досягти сталого миру і втілити інституційні реформи як гарантії неповторення антропологічних катастроф.

У другому розділі автор дав чітку і повну характеристику збройного конфлікту на сході України як з точки зору міжнародного, так і національного права, а також свою оцінку формуванню та реалізації публічно-правових рішень української влади щодо врегулювання збройного конфлікту на сході України відбувались в умовах багаторічної інституційної внутрішньополітичної кризи.

Автор також зауважив, що непослідовність, декларативність рішень, відсутність належної координації і вакуум законодавчого забезпечення дій влади суттєво позначився як на стратегічних підходах, так і на плановому забезпеченні процесів звільнення полонених та реінтеграції окупованих територій.

Разом з тим, було окреслено наслідки збройного конфлікту на сході України і шляхи подолання конфлікту через впровадження власної національної моделі правосуддя перехідного періоду.

Третій розділ характеризувався наданням рекомендацій органам державної влади України у контексті публічно-правових рішень, ухвалення яких, на думку автора, має сприяти найшвидшому транзиту України як держави з наявним збройним конфліктом до сталого миру. В українському вимірі окрему увагу слід приділити реформам у сфері національної безпеки і оборони та реформі правничої освіти, що, на думку автора, відіграють засадничу роль у створенні умов для гарантій неповторення збройного конфлікту. Зміцнення Збройних сил України та органів зовнішньої розвідки суттєво зменшує вразливість держави до зовнішніх загроз з боку держав, що сповідують

агресивну та експансивну зовнішню політику, в той час як запровадження нових стандартів правничої освіти допоможе сформувати якісно нову генерацію правників, що зможуть фахово забезпечити судові та правоохоронні органи від ефективної роботи яких залежить інституційна сталість і спроможність держави гарантувати недопущення масових і систематичних порушень прав людини будь-коли у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Гібридна війна: все тільки починається...» В.П. Горбулін. – Дзеркало тижня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>.
2. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: "РУМЕС", 2017. – 592 с. – [Режим доступу]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>.
3. Elster J. Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective / Jon Elster. – Cambridge University Press, 2004. – 298 p. – [Режим доступу]: <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam051/2004043581.pdf>.
4. Constitution of the Republic of South Africa, Act 200 of 1993 [Електронний ресурс] / 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993>.
5. Чарнота А. Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права / А. Чарнота // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 185.
6. Inter-Am.Ct.H.R. Velasquez Rodriguez Case, Judgment of July 29, 1988 [Електронний ресурс] / Inter-Am.Ct.H.R. // University of Minnesota, Human Rights Library. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: http://hrlibrary.umn.edu/iachr/b_11_12d.htm.
7. Neil Kritz, ed., Nelson Mandela, Foreword: Transitional Justice-How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, vol1 (Washington DC., United States Institute of Peace Press, 1995.1995).
8. Buckley-Zistel, Susanne: Handreichung. Transitional Justice, с. 2; Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen (SFB-Governance Working Paper Series, Nr. 15).

9. Ruti G. Teitel. Transitional Justice in a New Era [Електронний ресурс] / Ruti G. Teitel // Oxford: Oxford University Press. – 2002. – Режим доступу до ресурсу:

<https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1887&context=ilj>.

10. Teitel R. Transitional Justice Genealogy // Harvard Human Rights Journal. 2003. Vol. 16. P. 69. The Irreconcilable Goals of Transitional Justice/ Bronwyn Anne Leebaw // Human Rights Quarterly Vol. 30, No. 1 (Feb., 2008), pp. 95-118.

11. Доповідь Генерального секретаря «Верховенство права і правосуддя перехідного періоду у конфліктних та постконфліктних суспільствах, документ ООН S/2004/616 (23 серпня 2004 року). – Режим доступу до ресурсу:

<https://undocs.org/S/2004/616>.

12. Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice. 1st Edition / ed. by Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena. – Cambridge University Press, 2006. – P. 2.

13. Мартиненко О. «Родзинка перехідного правосуддя полягає у тому, що всі його елементи мають працювати одночасно» // Юридична газета online № 20-21 (570-571). – Режим доступу до ресурсу: <https://yur-gazeta.com/interview/-rodzinka-perehidnogo-pravosuddya-polyagae-u-tomu-shcho-vsi-yogo-elementi-mayut-pracyuvati-odnochasn.html>.

14. Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher [Електронний ресурс] // E/CN.4/2005/102/Add.1. – 8. – Режим доступу до ресурсу: <https://undocs.org/E/CN.4/2005/102/Add.1>.

15. Спільна міжвідомча стратегія на підтримку «Роботи з минулим та примирення (перехідного правосуддя)» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2020/01/MYD-Hermanyy-Spil-na-mizhvidomcha-stratehiia-2019.pdf>.

16. Rule-of-law tools for post-conflict states. Vetting: an operational framework / UNITED NATIONS. – New York and Geneva, 2006.

17. Velasco, A. (2018). Policymaking in the time of Populism. School of Public Policy. Available at: <http://www.lse.ac.uk/school-of-publicpolicy/assets/Documents/Professor-Andr%C3%A9s-Velasco-SPP-Launch-Speech-.pdf>. Last accessed 28.08.2019.
18. Lewis, P., Barr, C., Clarke, S., Voce, A., Levett, C., & Gutiérrez, P. (2019). Revealed: the rise and rise of populist rhetoric. The Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2019/mar/06/revealed-the-rise-and-rise-of-populist-rhetoric>. Last accessed: 28.08.2019.
19. Михайлишина Д. Як зробити українців менш вразливими до популізму? [Електронний ресурс] / Д. Михайлишина, П. Ілляшенко, Д. Яблонівський // Центр економічної стратегії. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://ces.org.ua/populism-paper/>.
20. Inglehart, R. F., & Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. HKS Faculty Research Working Paper Series. Available at: https://formiche.net/wp-content/blogs.dir/10051/files/2017/01/RWP16-026_Norris.pdf. Last accessed 28.08.2019.
21. Durden, T. (2018). Geopolitical Risk Is Back To Cold War Highs. Available at: <https://www.zerohedge.com/news/2018-04-15/geopolitical-risk-back-cold-warhighs>. Last accessed 28.08.2019.
22. Кіянка І. Б. ПОПУЛІЗМ ЯК ВИКЛИК ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННЮ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ [Електронний ресурс] / Ірина Богданівна Кіянка // Науковий вісник «Демократичне врядування», вип. 21. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk21/fail/Kijanka.pdf.
23. Leebaw B. A. The Irreconcilable Goals of Transitional Justice // Human Rights Quarterly. 2008. Vol. 30 (1). P. 95–118.
24. Спільна міжвідомча стратегія на підтримку «Роботи з минулим та примирення (перехідного правосуддя)» [Електронний ресурс] – Режим доступу

до ресурсу: <https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2020/01/MYD-Hermanyy-Spil-na-mizhvidomcha-stratehiia-2019.pdf>.

25. ООН; Принципи, Міжнародний документ від 25.07.2005 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53.

26. Ayder and Others v. Turkey [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.refworld.org/pdfid/414d84864.pdf>.

27. Лавриненко І. Якщо неправильно проводити люстрацію, вона переростає в репресії / І. Лавриненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig4694.htm>.

28. Закон № 480 «Про час несвободи» [Електронний ресурс]. – 13. – Режим доступу до ресурсу: https://www.mzv.cz/kyiv/uk/x2001_09_21/vyrovnani_s_minulosti/index.html.

29. Шевчук С. Люстрація та ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління / С. Шевчук // Юрид. журн. – 2006. – № 2. – С. 36–45.

30. Звернення Голови Верховного Суду України до народних депутатів України від 4 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B7F4138C403E4313C2257CB0002EFBCF?OpenDocument&year=2014&month=04&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B7F4138C403E4313C2257CB0002EFBCF?OpenDocument&year=2014&month=04&).

31. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Електронний ресурс] / Т. Адорно ; пер. с нем. М. Г. // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>.

32. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf.

33. Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity [Електронний ресурс]. – Distr. GENERAL

E/CN.4/2005/102/Add.1, 8 February 2005. – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.derechos.org/nizkor/impu/principles.html>.

34. Донеллі Д. Права людини в міжнародній політиці / Переклад з англійської Тараса Завалія. – Львів: Кальварія, 2004. – с. 70.

35. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958), p. 241.

36. Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2013. – с. 170.

37. Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» – URL:
<https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>.

38. Кучма: Влада не дасть перетворити вибори на революцію [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/20/3004386/>.

39. Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки [Електронний ресурс] / Володимир Василенко // Український тиждень, № 42 (362) 17 – 23.10.2014. – С.31-32. – Режим доступу до ресурсу:
https://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/10_2014/17/26-42.pdf.

40. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74.

41. РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил - Турчинов [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/>.

42. Постанова Верховної Ради України № 756-VII від 22 лютого 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-18>.

43. Постанова Верховної Ради України № 1280-VII від 20 травня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-18>.

44. Закон України № 1644-VII від 14 серпня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>.

45. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання [Електронний ресурс]. – 2019. – с. 142. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

46. Постанова ВРУ «Про Звернення Верховної Ради України до парламентів іноземних держав, парламентських асамблей міжнародних організацій щодо засудження триваючої агресії Російської Федерації проти України» №1014-VIII від 18 лютого 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-19>.

47. Постанова ВРУ «Про Звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій та парламентів іноземних держав щодо засудження і невизнання заборони Російською Федерацією Меджлісу кримськотатарського народу та щодо захисту корінного народу Криму міжнародним співтовариством» № 1652-VIII від 5 жовтня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-19>.

48. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19>.

49. Мусіяка В. Деякі аспекти щодо державно-правових рішень щодо окупованих районів Донбасу [Електронний ресурс] / Віктор Мусіяка. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf.

50. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. – Урядовий портал, [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/programa-diyalnosti-uryadu>.

51. Постанова КМУ «Про утворення Ради з питань відновлення та розбудови миру в Україні» №672 від 14 вересня 2016 р.

52. Володимир Гройсман назвав попередню оцінку вартості відновлення Донбасу та забезпечення потреб переміщених осіб [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 12. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247600303>.

53. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 листопада 2019 року – 15 лютого 2020 року [Електронний ресурс] // Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини – Режим доступу до ресурсу:

https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/29thReportUkraine_UA.pdf?fbclid=IwAR0wcFm1_J9D1iyHdnYllbp71h971Zge4dlfnzRn7xoJwFi82qMTBaElNuc.

54. Захаров Є. Короткий огляд стану з правами людини в так званих “ЛНР” і “ДНР” [Електронний ресурс] / Євген Захаров – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/korotkyj-ohlyad-stanu-z-pravamy-lyudyny-v-tak-zvanyh-lnr-i-dnr/>.

55. Оцінка ситуації в Донбаському регіоні України. Стратегічні та оперативні рекомендації для підготовки Стратегії USAID в галузі співробітництва в цілях розвитку на період з 2017 по 2022 рік. Київ, 24 квітня 2017 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://helsinki.org.ua/articles/otsinka-sytuatsiji-v-donbaskomu-rehioni-ukrajiny-stratehichni-ta-operatyvni-rekomendatsiji-dlya-pidhotovky-stratehiji-usaid-zi-spivrobitnytstva-u-haluzi-rozvytku-na-2017-2022-roky/>.

56. Стенограма засідання РНБО під головуванням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова [Електронний ресурс]. – 28. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf>.

57. Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

58. Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

59. Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.

60. Указ Президента України № 240/2016 від 20 травня 2016 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n251>.

61. Корупція в оборонці – продовження... – Аргумент, 6 березня 2019 року, <http://argumentua.com/video/korupts-ya-v-oboronts-prodovzhennya-gladkovskiisvinarchuk-ukroboronprom-ta-mna-perepiska>.

62. Проєкт концепції розвитку юридичної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html.

63. Оніщенко Н. М. Правова «зрілість» суспільства: реальний стан та можливі перспективи / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – Вип. 24. – 2013. – С. 77.